

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

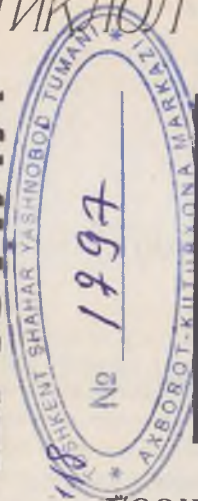
АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

ЎСОН
МИЛЛАТ

ИСТИҚ ДОЛ ФИДОЙИЛАРИ

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

УСОН, МИЛЛАТ!

Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифлари:

БЕГАЛИ ҚОСИМОВ
ШУХРАТ РИЗОЕВ

«ШУХРАТ» ШИРКЕТИ МАТБУАТ
КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ

МУНДАРИЖА

Оқ тонглар куйчиси. Б. Қосимов, Ш. Ризаев	3
Таржимаи холим	8
Болалар шеъри	10
«Биринчи муаллим» китобидан	42
«Иккинчи муаллим» китобидан	46
«Мактаб гулистони»дан	66
«Туркий гулистон ёхуд ахлоқ»	71
Луғат	139

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ ЎСОН МИЛЛАТ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент — 1993

Мухаррир **Ш. Р. Эргашева**

Бадий безакловчи **А. А. Маҳкамов**

Бадий муҳаррир **М. М. Аъламов**

Техник муҳаррир **Е. Р. Лукьянова**

Корректорлар: **К. А. Нуритдинова,**

З. Солиҳова

Теришга берилди 21.05.93 й. Босишга рухсат этилди 6.08.93 й.
Бичими 70×90¹/₃₂. Китоб журнал қоғози. Бадий гарнитура.
Офсет босма. Шартли босма листи 5,26. Нашриёт ҳисоб листи
6,4. Тиражи 25000 нусха. Буюртма № 2005. Баҳоси шартнома
асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босма-
хонаси. 700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Ту-
рон» кучаси, 41.

ОҚ ТОНГЛАР КУЙЧИСИ

Тошкентнинг Госпиталь бозорини кўрган бўлсангиз керак. Шу бозорга туташ кўчалардан бири Сапёрлар номи билан аталади. У темир йўл вокзали билан Тупроккўрғондаги (ҳозирги «Пионер» парки атрофлари) ҳарбий горнизонни бир-бирига боғлаган. Бу ерларда кўпроқ темир йўл ишчилари ҳамда аскарлар истиқомат қилганлар. Йигирманчи аср бошларида бу ер инкилобий воқеаларнинг қайнаган жойларидан эди.

Сапёрлар кўчасидаги 74-уйда халқимизнинг атоқли фарзанди Абдулла Авлоний яшаган. Сақланиб қолган табаррук дастхатлар, юзлаб китоб ва ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича Абдулла Авлоний ўзбек болалар адабиёти, ўзбек миллий театри, драматургияси, педагогикаси ва матбаачилигининг асосчиларидандир. Авлоний Октябрь инкилобига қадар Туркистонда жуда катта ижтимоий-маърифий ишларни амалга оширган жадидлар ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларидан эди.

«Жадид» сўзи араб тилида янги деган маънони англатади. Йигирманчи аср бошларида Ўрта Осиё ва Кавказнинг марказий шаҳарлари ҳамда Қозонда юзлаб зиёли кишилар хурофот ва чор Россиясининг истибдодидан қолоқ аҳволга тушиб қолган ўз халқларининг ижтимоий-маданий турмушини, онги-савиясини кўтариш, тараққий эттириш мақсадида жуда катта маърифатчилик ишларини қилиб бор-

дилар. Европача усулдаги театр тўғараклари туздилар, тур-
ли газета ва журналлар чиқардилар. Театр томошалари ва
матбуотдан тушган маблағларга дунёвий илмларни ўқита-
диган «усули жаид», яъни янгича, илғор усулдаги мактаб-
лар очдилар ва бу мактабларда маҳаллий халқ болаларини
ўқитдилар. Улар ўз миллатларидан етук олимлар, саноат ва
кишлоқ хўжалиги соҳаларининг замонавий билимдон мута-
хассислари, маданият арбоблари етишиб чиқиб, юртни обод,
Ватанни озод, фаровон этишларини орзу қилдилар ва шу
йўлда фидойилик кўрсатдилар.

Абдулла Авлоний ҳам шу мақсадда яшади ва фаолият
кўрсатди. 1907 йили Мирободдаги уша уйда «Шухрат»
номли газета нашр қилди ва у орқали яширин инқилобий
ташкилотлар билан алоқа қилиб, уларнинг Оренбургда
чиқадиган «Солдат» исмли русча газетасини оммалашти-
ришга катта ёрдам берди. Ўз маҳалласида мактаб очди,
«усули жаид» мактаблари учун тўрт қисмдан иборат
«Адабиёт ёхуд миллий шеърлар ҳамда «Биринчи муаллим»,
«Иккинчи муаллим», «Мактаб гулистони», «Туркий гу-
листон ёхуд ахлоқ» каби дарслик ва ўқиш китоблари ярат-
ди. Мактаб-маориф ишларига кўмак кўрсатувчи «Жамияти
хайрия» ташкил этди. «Нашриёт» ширкати, тузиб, Хадрада
«Мактаб кутубхонаси» китоб дўконини очди.

Абдулла Авлонийнинг Октябрь инқилобига қадар кўр-
сатган фаолиятида театрчилик соҳасидаги хизматлари ало-
ҳида аҳамиятга молик. Унинг 1913 йилда ташкил этган
«Турон» номли театр тўғараги Туркистондаги биринчи
профессионал театр труппаси эди. «Турон» театр тўғара-
ги кейинчалик Ҳамза тузган труппа билан қўшилиб
ҳозирги бош театримиз — Ҳамза номидаги академик
драма театрига асос бўлди. Авлоний труппасида кейин-
роқ машҳур инқилобчи ва маданият арбоблари бўлиб
танилган Низомиддин Хўжаев, Гулом Зафарий, Шокир-
жон Раҳимий, Шамсиддин Шарафиддинов (Хуршид).
Маннон Уйғур қаби ёшлар қатнашар эдилар. Улар Мах-

мудхўжа Бехбудий, Ҳамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирийларнинг пьесаларини қўйишар, ўзлари оригинал сахна асарлари ёзиб сахналаштиришар ва ролларни ҳам ўзлари ижро этар эдилар. 1916 йили озарбайжонлик машҳур актёр Сидкий Рухилло Тошкентга келиб, «Турон труппаси билан бирга «Лайли ва Мажнун» спектаклини қўяди. Авлоний бу спектаклда Қайснинг отаси ролини ижро этади. Шу даврда Авлоний ўз театри учун «Пинак» (1915), «Адвокатлик осонми?» (1916) номли пьесалар ҳам ёзиб, сахнага қўяди, татар ҳамда озарбайжон жадид драматургларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилади. Труппа аъзолари билан 1914—1916 йиллар давомида Фарғона водийсида гастролларда бўлади.

1917 йил февраль инқилобидан кейин Абдулла Авлоний янада кизгинроқ ижтимоий фаолият билан машғул бўлади. Турли инқилобий ташкилотлар тadbирларида қатнашади, маҳаллий муаллимлардан иборат «Ўқитувчилар союзи»ни тузиб, ташвиқот-тарғибот ишларини олиб боради, «Турон» исмида газета нашр этиб, унда илғор қарашларни олға суради. Бирок Авлонийнинг ҳаёти текис кечмади. Миллатнинг таракқиёти йўлида нимаики хайрли ишга бош қўшмасин, қурашларсиз бўлмади. Авлоний нашр этган биринчи газета «Шухрат»нинг унта соғин чикар-чикмас ҳукумат томонидан таъқиқланди. «Турон» газетасининг тақдири ҳам шундай кечди. Ҳатто Авлоний «кофир» деб эълон қилиниб, ўлимга маҳкум этилди. Фақат матбуот орқали «тавба-тазарруъ» уни ўлимдан сақлаб қолди.

Авлоний кўпгина ҳур фикрли кишилар катори Октябрь инқилобига умид билан қаради, унинг ғалаба қилишига, ғалабалари мустақамланишига имкони қадар хисса қўшди. Биринчилардан бўлиб фирка аъзолигига ўтди. Туркистон коммунистларининг II съездида Марказий Комитет аъзолигига сайланди. Биринчи бўлиб К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «Коммунистик партия манифести»ни ўзбек тилига ўғирди, «Иштирокиюн» (ҳозирги «Совет Ўзбекистони»)

газетасига муҳаррирлик қилди. Бирок инқилобнинг, советлар ҳокимиятининг халқ манфаатига тобора зид йўлдан бораётганини ҳам англай олди. 1919 йилда «Хапалик соатда» деган шеър ёзди. Унда шундай сатрлар бор эди: Дерларки ой (н)инг ярми ижро, ярмиси равшан. Ўттиз куни ҳам бизга букун қонқорадур кўраман (иштирокиюн г. 69-сон) 1919--1920 йилларда Авлоний Афғонистоннинг Хирот шаҳрида Совет элчихонасида бош консуль бўлиб ишлади. Халқларимиз ўртасида биродарликни мустаҳкамлашдаги хизматлари учун Афғонистон шоҳи Омонуллохон томонидан кумуш соат билан тақдирланади. Булар Авлоний шахсиятининг тарихимиздаги ўрни қанчалик муҳим эканлигидан далолат.

20-йилларда Авлоний турли ижтимоий вазифалар билан бирга муаллимлик касбини ҳам давом эттирди. Ленин номидаги ҳарбий мактабда, Ўрта Осиё Коммунистик университетида, Ўрта Осиё Давлат университетида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берди, илмий методик ишлар билан машғул бўлди. Авлоний ўзбек зиёлилари орасида биринчилар қатори профессорлик даражасига ва «меҳнат қаҳрамони» унвонига сазовор бўлди.

Абдулла Авлоний 1934 йил августида Тошкентда вафот этади.

Мамлакатимизда ўттизинчи йилларнинг иккинчи ярми-ларидан бошланган ялпи таъқиб, ҳалол, диёнатли кишиларга ножоиз айблар тақаш оқибатида Авлоний мансуб авлод шафқатсиз қатағонга учради. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Тавалло, Чўлпон, Фитрат, Сидкий Хондайликий, Мирмуҳсин Шермухамедов, Мирмулла Шермухамедов, Суфизода, Садриддин Айний ва яна унлаб маърифатчи зиёлилар номи билан боғлиқ жадидчилик ҳаракати ноҳақ қораланди, уларнинг на номлари ва на асарлари (айримларини истисно қилганда) узоқ йиллар тилга олинмади. Миллатининг истикболи йўлида ҳаётини бағишлаган жадид зиёлилар қаторида Абдулла Авлоний асарла-

ри ҳам узоқ вақт нашр этилмади. Фақат 60-йиллар охири ва 70-йилларга келиб, унинг асарларини чоп этишга муваффақ бўлинди. Бу Авлониё асарларига қизиқишнинг йиллар ўтиб сусайганлигидан эмас, балки айрим эҳтиёткор кимсаларнинг журъатсизлиги туфайли амалга оширилмади. Зеро Авлониёнинг қуйидаги фикрлари, унинг аксарият асарлари каби бугунги кунимизга ғоят ҳамоҳанг:

«Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини курсатадурғон онаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур... Еху, бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқиб кетдук! Яхши қўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир, демишлар. Боболаримизга етушгон ва яраган муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва охтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга гор эди, деб Европо қалпоғини киюб, кулгу бўлмак зўр айб ва уётдур».

Мазкур сўзлар она тилимиз ва миллий тарихий хотирамиз қайта тикланаётган шу кунларда Абдулла Авлониёни бизга замондош этади ва биз набираларидан авлониёлар аври тарихи ҳам адабиётига эътиборлироқ, синчковроқ бўлишни тақозо қилади.

*Бегали Қосимов,
Шуҳрат Ризаев*

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

1878 йилда Тошкент шаҳрида туғилдим. Отамнинг туб касби тукувчи-кустарь Аъзамбой деганга приказчик бўлиб Тошкент Ярмарка бозорида дукондорлик ҳам қилдим. 1890 йилда эски мактабни битириб, мадрасага кириб, таълим-тарбия дарслари билан шуғулландим. 1891 йилдан бошлаб фақат киш кунларда ўқиб, бошқа фаслларда мардикор ишладим. 1894 йилдан бошлаб шеър ёзишга тутиндим. 1896 йилдан бинокор (иморат) усталигини ўргандим. Гишт қуйиш, сувоччилик, печкачилик, дурадгорлик ишларини қилар эдим. 1900 йилда уйландим, отам ўлди, оила бошлиғи бўлиб қолдим. Шу пайтлардан бошлаб матбуот билан таниша бордим. Турли газета ва журналлар ўқишга тутундим. 1904 йилда жадидлар тўдасига кирдим. Мирободда «усули жадид» мактаби очиб ўқитувчилик қила бошладим.

1905 йилги инқилоб ҳаракати таъсири натижасида сиёсий маслак ва мақсадларга тушуна ва ўргана бордим. 1907 йилда «Шухрат» исмли газета чиқардим. 10-сон чиққач, эски ҳукумат маъмурлари уйимни, идорамни тинтув қилиб, газета ва китобларимни мусодара қилиб, газета чиқармасга имзо олди. 1909 йилда конун тузиб, «Жамияти хайрия» очдим. Бунда раис бўлиб ишладим. 1913 йилдан театру ишларига берилдим. «Турон» исмли театру тўғараги тузиб, Туркистоннинг катта шаҳарларида театру қўйдим. 1914 йилда «Садойи Туркистон» газетасида муҳаррирлик қилдим. 1917 йилда «Турон» исмли газета чиқордим, 4-со-

нидан сунг «Уламо» жамияти ҳам «Шуройи ислом» жамияти томонидан вакил бўлиб келиб, «Турон» жамиятининг ялпи мажлисида Мунаввар қори мендан газета чиқармасга имзо олди.

1918 йилдан партия сафига кириб, икtidорим борича шу йўлда ишлаб келаман. Шу йилда «Иштирокиюн» газетасини юзага чиқарувчи ҳам мухаррири бўлиб ишладим.

1919 йилда замполпред ҳам генералний консул бўлиб, Афғонистонда бир йилдан ошиқроқ ишладим. Ҳам Туркбюро сусфес (социал таъминот)да культ бўлим мудирин бўлиб, «Қасабачилик ҳаракати» журнали газетасини ҳам чиқардим.

1904 йилдан то шу чокқача ўқитувчилик ишларида ҳам давом қилиб келдим. Инкилобгача ўнлаб шеър ва мактаб китоблари, турт театр китоби ёздим, 1924 йилдан 1929 йил охиригача ўрток Ленин номидаги ҳарбий мактабда, 1925-26 ўқув йилидан САКУ да ўқитувчилик ҳам илмий ишлар билан машғулман¹.

*Абдулла Авлоний
Тошканд, 1933 й.*

¹ Шоирнинг таржиман ҳоли 1933 йилда ўзи нашр эттирган «Адабиёт хрестоматияси» китобидан олинди.

БОЛАЛАР ШЕЪРИ

ВАТАН

Сенинг исминг бу дунёда мукаддасдур.
Ҳар-ким сенинг кадлинг билмас — акли пас(т)дур.
Сенинг туйғунг юракларга савдо солур,
Сенинг дардинг бошқа дардни тортиб олур.
Еринг, сувинг бизни боқуб тўйдирадур,
Семиз-семиз қўйларингни сўйдирадур.
Олма-анор, анжир, узум — меваларинг,
Оту ҳуқуз, эчки, така, теваларинг.
Бизлар учун хизмат қилур барчалари,
Ҳар бирлари нозу неъмат парчалари,
Сандан туғиб, катта бўлуб, қайтиб боруб,
Яна сенга кирадурмиз бағринг ёруб.
Онамизсан! Бизни(нг) мушфик онамизсан!
Жавлон уруб яшайдургон хонамизсан!
Сени сотмоқ мумкинмидур ўзинг ўйла,
Тилинг бўлса, ҳасратларинг тузук сўйла!
Бизлар сотмас бурун қилур эрдинг фарёд,
Биз сотган сўнг нега дерсан бизлардан дод.
Айб бизларда, сени соғуб эмолмадук,
Емуш бериб ем ўрнига ем олмадук.
Билолмадук кўксингдаги хазинани,
Биз билмасмиз тош-тарозу, мазинани.
Сотиб-сотиб қоладурмиз ғамга ботиб,
Бойқуш каби вайронада ётиб-ётиб.

Сени сотуб пул қилурмиз — кетур-колур,
Бир йилдан сўнг баҳонг икки бўлуб олур.
Тарбиятсиз, илмсизлик жазосидур,
Жаҳолатнинг бошга солган азосидур.
Селоби ғам келмас бурун жадал бирлан,
Ту(в)ғонини тўхтатмаган бўлур Ҳижрон.

1916

ҲИЖРОН СЎЗИ

Туғуб ўсдим бу Ватанда,
Ватаним мисли йўқ жаҳонда!
Туфроғлари ўсумлукдур,
Манзараси кўрумлукдур.
Бир тарафда тоғлари бор,
Меваси мўл боғлари бор.
Тоғларидан конлар чиқар,
Ерларидан донлар чиқар
Боғларидур ширин-шарбат,
Анжир, узим, анор, нашват.
Дарахтлари ўсар фирош,
Фалак узра кўтаруб бош.
Ҳавоси ўрта ёқимлик.
Чўллари бор тошлик, қумлик.
Тошканд эмас, тошканд эрур.
Кесаклари гулқанд эрур.
Ишлаганга хазинадур,
Дангасага харинадур.
Кеча-кундуз фарёд этуб,
Ишловчини ётур кутуб.
Ўтар кунлар, ўтар замон,
Эй, Ватаним, бўлма Ҳижрон!
Мен кетсам-да сен бўл омон!
Омон-Ватан, Ватан-омон!

1916

БАҲОР

Аввал баҳор бўлса, кулур чаманлар,
Баргак ёзур гуллар, ғунча даҳанлар,
Барча қушлар учар, ўкур чаманда,
Боғу бўстон, тоғу сахро, ўрмонда,
Яйловларда кўзичоклар мағрашур,
Овозлари юракларни доғлашур.
Ҳар тарафдан сувлар шилдираб оқар,
Шилдираган (тов(у)ши одамга ёқар.
Ғир-ғир шамол елпиллатур гулларни
Гул тебрануб сайратур булбулларни.
Ҳар нарсада шодлиғ асар кўрилуру,
Кўкмак бўлуб беда-пичан ўрилуру.
Экинчилар ҳар хил ошлик экарлар,
Тухумларин ерни ҳайдаб тикарлар.
Дангасалар бўлар-кетар, деб ётур,
Қиш кунда оту тўнини сотур.
Кўб ишлаган куп олур, оз ишлаган — оз,
Қиш кун роҳатдадур ким ишласа ёз.
Ҳар ким нима экса, албатта, шуни ўрадур,
Экмаганлар ўзгаларга мухтож бўладур.
Келинг, биз ҳам экинимиз бошлаб экамиз,
Имтиҳонда эгганимиз ўриб йиғамиз.
Ҳар ким аввал баҳорини ўтқарса бекор,
Ёз келганда Ҳижрон бўлур, ул-тангри безор.

1916

ЁЗ

Ёзда пишар барча экин, мевалар,
Шод ўладур зор етим-бевалар.
Ҳар ера борсанг, ҳама маъмурчилик:
Ҳандалагу тарбузу қовун-тилик.
Ер гунаша якин ўлуб нур олур,
Ерга муҳаббатли зиёсин солур.
Ҳар киши ўз нафси учун ишлагай,
Ишламаган қишда нима тишлагай?
Боғлари, бўстонлари ранг-баранг.
Меваси-ю гулларига бир қаранг
Гуллари, булбуллари бор, боғлари,
Қўйлари, қўзичоқлари бор, тоғлари,
Сутлару қаймоғ-қимизлар сероб,
Сувлар оқур сойлар аро шарқираб.
Бир тараф (д)а экинчи — хирмончилар,
Бир тараф (д)а ўроқчи, кетмончилар.
Ғайратлилари ғамини ер вақтида.
Тиртишуб ишлайдур ғанимат кунда.
Ишёқмаслар ёзда юрур гулдураб,
Қиш келганда қолгай қўзи мўлдураб.

1916

КУЗ

Куз куни кузлара ямон кўринур,
Яфроғи мисли заъфарон кўринур.
Мева ўрнига боғу бўстонда
Шалдираб қақшаган хазон кўринур.
Гуллар ўрнида хор ила хашак.
Булбул ўрнида зағизғон кўринур.
Қетгай Одам Атони жаннатидек,
Жўйлари бир совуқ йилон кўринур.
Ёзни кўрдинг, кузни ҳам кўрасан,
Шодлиғ ортидан фиғон кўринур.
Хар киши фойда кўрмагай доим,
Суд орқасидан зиён кўринур.
Йиғлаган шод ўлур, кулан йиғлар,
Хар дақиқа бўлак замон кўринур.
Айлануб-жайлануб ўта(р) бу замон,
Қети аввалгидан ямон кўринур.
Қиш келур бошинга қилич кўтаруб,
Қалқонинг пахталик чапон кўринур.
Ёз ишламадинг, сен ишқмас,
Йиғмадинг дон — похолу сомон кўринур.
Кўзларинг жовдирар еганга боқиб,
Ишчи олдинда ошу нон кўринур.
Ёз кўзим, ёз хатинг(н)и, тез-тез ёз,
Ёз — омон, куз — омон, — омон кўринур.

1916

ҚИШ

Келса қиш, бўлса совуқ, ҳар кимга меъёринча вор:

Йўқга-йўқча, борлара-боринча вор.

Бойлар ёғлик паловни танчада ғамсиз емас,

Қамбағаллар оч-яланғоч чекғон озоринча вор.

Ерлара тушган қировлар ҳам дарахтда булдурук

Езни яшнаб ўсадургон сабза гулзоринча вор.

Қиш кунинда ҳўл ўтуннинг аччиғи

Ез кунининг мушки тоторинча вор.

Ул совуқни шиддатидин яхлаган музни кўринг,

Бойларнинг ойнабандлик сирли дево(р)инча вор.

Ҳар ким уйига йиғилган тўда қорларга қаранг,

Унфуруш ханнотларнинг йиғган омборинча вор.

Сиз дарахт устидаги оқ қорлара айланг назар,

Муллаларнинг чулғаган бошига дасторинча вор.

Бир тарафда қалтираб турган тиланчига боқинг,

Кўзларининг ёши ирмоқларни(нг) асроринча вор.

Бу совуқ раҳм айламас бева-етимлар ҳолина,

Ким етар фарёдина? — Бу ҳол душворинча вор!

Кўрдингизми, яхши қушларни қувар ўз мулкидан,

Олти ой сургунда жон(и)вор, жони безоринча вор.

Ҳосили: қиш борни селоб, йўқлари Хижрон килур —

Бу совуқнинг зулми золимларнинг атворинча вор.

1916

БАҲОР КЕЛДИ

Гофил колма, келди баҳор.
Экинларни экинг, усар.
Боғбон экар гул боғига,
Булбул кўнар гул шохига.
Гул очилур, булбул сайрар,
Кўнгулларни масрур айлар,
Гул ишқида сайрар булбул,
Лекин мунн билмайдур гул.
Кеча-кундуз айлар фиғон,
Гул фиғонин билмас бежон.
Булбул гулнинг исин суяр,
Чумаки-ла ҳар кун туяр.
Ҳеч нарсага йўқ парвоси,
Бошида гулнинг савдоси.
Кеча-кундуз тинмай ўкур,
Хат ёзай деб гулни чўқур.
Баҳор утар, гуллар — хазон,
Булбул бўлур яна Ҳижрон.
Сиз ҳам ўкинг ёш чоғинда,
Умрингизнинг баҳоринда.
Жадал қилинг, вақт ўтмасун,
Хазоннинг вақти етмасун.
Сўнги пушмон — ~~Хазоннинг вақти етмасун.~~
~~Ҳазоннинг вақти етмасун.~~

1970

БУЛБУЛ

Баҳор ўлди бу он булбул,
Очилди гулистон булбул.
Юрагинг бўлди қон булбул,
Ўқу оромижон, булбул.

Баҳоринг ҳусни гулдур, гул,
Бинафша, лолау сунбул,
Юзинг шайдосидур булбул,
Ўқу, ҳар бир замон, булбул

Баҳор оворасидурсен,
Гулинг парвонасидурсен,
Жаҳон афсонасидурсен,
Эрам тахтина хон, булбул.

Чаман кулгай, гар ўлса ёз,
Гулистонлар булур хуб соз,
Гулинг кадринг биланлар оз,
Сен ўл хуб кадрдон, булбул,

Ез ўлмазса, гул ўлмазди,
Чаман ҳам булбул ўлмазди,
Ўқугон жоҳил ўлмазди,
Ўқу, эй хушфигон, булбул.

Ези сўймас киши чукдур,
Гули петор киши чукдур,

Валек булбулда ортукдур,
Гула энг меҳрибон — булбул.

Баҳор айёмидур айём
Демиш шоир Умар Хайём,
Кетур эй соки, гулгун жом,
Бўлур Ҳижрон чунон булбул.

1916

ГУЛИСТОНДАН БИР МАНЗАРА

Саноеъ устуруб алвон ранг-баранг гуллар,
Қизилу оқу қаро турли-турли сунбуллар.
Буларни манзараси жонлара сафо верадур,
Бўлакча рух, бўлакча гўзал сабо верадур.
Яшилча барг ичиндан қизилча гунчалари
Бўйин чўзиб чиқиши уйғотур душунчалари.
Оқ очилан гули оппоқ гўзал кизи юзидек,
Қизилча қирмизи гул барги юзинг рухидек.
Сариф гули кўриюр ишқ эли каби Ҳижрон,
Юзи висоли тилаб ҳажр ўтида сарғайгон.
Нигоргул юзни устида қоша тортилгон
Мисоли ўсма каби барггулға ортилгон.
Бу манзара, бу тамошо, бу кудрат — бори —
Етушмаюр биза онжақ уяр ғамхори.

1916

ТОҒЛАРДАН БИР МАНЗАРА

Туркистон тоғлари тўла кон эмиш
Ичи тоши бутун ошу нон эмиш.
Нодонликдан бизлар они тош дердук.
Кумуш-олтун ичинда пинҳон эмиш,
Жуша, зинних, навшадил, олтинговут,
Тоғ ичинда тош каби қотган эмиш.
Нефту кўмур, пахта, собунлар тоғда,
Қўрғош (ин), калай, мис, чуян чандон эмиш.
Европо маъданларни искаб топур,
Афсус, биз фан илмини отган эмиш.
Бизга дунё илми керак эмас деб,
Охират дунёни биз сотган эмиш.
Кеча-кундуз бизлар дарду меҳнатда,
Илм ила ёвруполик хандон эмиш.
Нонимизни тева қилуб берурлар,
Бизлар хўб бефаросат, нодон эмиш.
Оилар фақат илма ғайрат қилурлар,
Онлар — инсон, бизлар ҳам инсон эмиш.
Ҳар миллатнинг тараққийси илм ила
Нодон халқнинг куз ёши маржон эмиш,
Ўқумаса, билмаса ҳар бир миллат,
Ҳозирги замонда Ҳижрон эмиш.

1916

БОЛА ИЛА ГУЛ

Бир бола ёз кунда бир боғда
Сайр этарди кезуб дил чоғда.

Курдиким, боғда гул турар очилиб,
Атрдек ислари чиқар сочилиб.

Гулни узмоқ учун узатди қўлин,
Узубон искамоқни тутди йўлин.

Эгди гул шохини у булбули шўх,
Ўйлаб эрди гулнинг тикони йўх.

Ботди нозик қўлига гул тикони,
Гул каби қўлидан чиқорди кони.

Бокди гулға кулиб, табассум ила:
— Йўқ экан сенда ҳеч раҳм, сийла.

Еширибсан дилингда наштари тез,
Сувратинг яхши, наштаринг хунрез.

Зулм эрмасми бу ишинг, эй гул?
Қўнмасунми шохингға ҳеч булбул?

Қилмасунми фиғону фарёдин,
Қўркмаюрсанми қаҳри оллодин?

Бахраманд ўлмасунми сандин жон?
Сийратинг — захар, сувратинг — жонон

Қилмушингдан чекар ҳама озор,
Дилларозордан худо безор

Ярашурми санга шу бадхулик,
Эсиз, эй гул, санга у хушрўйлик.

От, чиқар дилдаги тиконларни,
Бўлма хунрез, сикма жонларни.

Бу ишингдур бутун пушаймонлиғ,
Зулмининг сўнги доғи Хижронлиғ,

1916

МАКТАБ

Фирдавси жинон мактаб, нодонлара жон мактаб,
Билган кишига кадрин бир доруломон мактаб
Кунгул ошиғи мактаб, рухинг пишиғи мактаб,
Илму адаб ургатгай, донанда, ко(р)дон мактаб.
Жоҳиллара ғам мактаб, ялқовлара кам мактаб,
Хусниҳат кишиларга чин руҳи равон мактаб.
Ҳар ким ўқуса мактаб, йўлдоши бу (л)са мактаб,
Қандоқча саодатдур, эй аҳли замон, мактаб...
Кимки ўқумас мактаб, кирмас-карамас мактаб,
Қилгай бу кишилардан фарёду фиғон мактаб.
Жоним, ўқунгиз мактаб, бору йўқингиз мактаб,
Сизлар учун авлодим, боғи гулистон мактаб.
Манбаидур фан мактаб, энг яхши чаман мактаб,
Ахлоқу одобсизга олмоқлиға қон мактаб.
Гулдастаи гул мактаб, сунбулу жамбул мактаб,
Булбул каби толибга гулзори жаҳон мактаб.
Миллий уйимиз мактаб туну тўйимиз мактаб,
Таълим уйидур, Ҳижрон, энг яхши макон мактаб.

1916

МАКТАБ БОЛАСИ

Бир куни гўдак, ширин ҳаракот,
(Берсин олло умрина баракот),

Жилдини бўйнига олиб осди.
Мактабга қараб кадам босди.

Йўлда бир ўртоғи анга учраб,
Сўйлади ўйнамақ учун кўп габ.

«Кел, букун борма мактабга», — деди
Алдабон нонидан бир оз еди.

— Кел биродар, бугунча ўйнайлук,
Қатта сувлар бўйинни бўйлайлук.

Ўртоғининг жавобини берди,
Суз ила хўб одобини берди.

— Ман эмасман санинг каби аҳмак,
Фикру зикрим эмас ўйин, қулмак.

Ўйнасам ўйнарам озод бўлиб,
Ота-онамни хизматини қилиб.

Мактабга боруб сабак олурам,
Ўқумасам, сан каби чафан колурам.

Жур, санам бор баним-ла мактабга,
Куб хаваскор булмағил габга.

Йулга солди тил ила йулдошин,
Мактаба мойил айлади бошин.

Солди уртоғининг сўзина қулоғ.
Босди ул ҳам ўқув йўлина оёғ.

Иккиси бирга булдилар мулло.
Чикди хату савод ҳам имло.

Яхшилар яхшиликға бошлайдур,
Ямон уртоғ яқонгдан ушлайдур.

1916

ЯЛҚОВ ШОГИРД ТИЛИДАН

Мен мактабга келмас эрдим,
Кирмас, ўкумас эрдим.
Мени зурлаб юбордилар —
Ғариб онам йиғлаб қолди.

Ялло қилиб юрганларим,
Айшу ишрат қурғонларим
Эсимга тушиб, ёдимга тушиб
Фикрим-кўнглим бузилиб қолди.

.
Ўйин-кулги қандай яхши,

.
Кайфу сафом узилиб қолди.

Кетай десам юбормийлар,
Қочсам, дезетир қиларлар.
Қасалман деб қутулмайман,
Қайғу-ҳасрат тизилиб қолди.

Келаман-да тўполон қиламан,
Тумтарайда эгри тураман,

¹ Қўлёзмада ўчирилган.

Қоровулда ухлаб қолиб,
Нардудларим чизилиб қолди.

Шогирдлар мени суймайдир,
Мени йулимга юрмайдир,
Ўқугин, ёзгин деб қистайлар,
Юрак-бағрим эзилиб қолди.

Ўртоқларим туппа-тузук,
Ўзи ҳам тузук, сўзи ҳам тузук.
Биргина мени қора босқон
Ялқов мия суйилиб қолди.

Чаккам тиришиб қолди,
Ҳафалам буришиб қолди,
Ғайрат уришиб кетди.
Ялқовлик кўришиб қолди.

ЯЛҚОВ

Уён гафлатдан, уйкудан,
Чузилма, ётма қўрқувдан
Насиҳат тингла ҳақгудан,
Қулоқ сол сўзима, ялқов.

Таша катта думоғингни,
Дароз этма қулоғингни,
Кечурма ёш чоғингни,
Дедурма ўзинга «ялқов».

Чолишмоқ жонга роҳатдур,
Чолишмаслик ҳамоқатдур,
Ҳам офатдур, қабоҳатдур,
Ҳазардур ўзинга, ялқов.

Жадал қил, илм учун саъй эт,
Муроду мақсадингга ет,
Улуғларнинг йўлидан кет,
Бок, ўз аҳволингга, ялқов.

Ўқуб илму адаб ўрган,
Ёқил, илм ўтина ўртан,
Авом инсонмидур инсон,
Даво қил, дардинга, ялқов.

Ҳамиша хор — шалтоқлар,
Ўқинг, эй дўст-ўртоқлар
Нодонлик ўйламанг, ёқлар
Жафодур жонинга, ялқов.

1916

ОЛЛО ТАОЛЛОНИНГ «ҚУДРАТИ»

Кодир олло, кодир олло тоғни яратди,
Тоғнинг ичи қоронғу деб ойни яратди.
Яйловларда ўтлар чорва хайвонлар
Бўронлардан сақлансун деб сойни яратди.
Қую қўзи, тева-сигир ўтлар тоғларда
Минмак учун оту эшак, тойни яратди.
Қорлар эруб, оқар сувлар шовлаб-шалдираб
Шалоласи манзаралик жойни яратди.
Тоғу тошлар ҳавосидур гўзал, мусаффо,
Шаҳарларнинг туфроғи кўб — лойни яратди.
Камбағални мухтож қилди бир парча нонга
Қатта-қатта тўй қилсун деб бойни яратди.
Камбағаллар мошхўрдани явғон ичадур
Еғлиқ палов бой есун деб мойни яратди.
Бечоралар гўрдек тор уй-вайронда яшар
Бойлар учун сирлик уйлик жойни яратди.
Ҳар ким келди бу дунёга бўлғуси Ҳижрон,
Тангрим ҳар иш охирида войни яратди.

1916

БЕЧОРА ЧОЛ

Бир факирам, куним утар куч ила
Ишқим йўқтур гушт-ёғу гуруч ила.
Ўтун сотуб, зўрға авкот килурман,
Ўзимдан ўтганин ўзим билурман.
Ҳеч ким огоҳ эмас холи зоримдан,
Пушаймонман нодонлиғда коримдан.
Совук, сахар демай, тун-кун ишларам,
Меҳнат-машаққатда қок нон тишларам.
Қундузи оромим, кеч роҳатим йўқ,
Борган сари роҳат оз, кулфатим чўқ.
Билмам, бу меҳнатлар қайдан ёпишди?!
Қайга борсам, қайғу-ғамлар топишди.
Олимларни кўрам доим роҳатда,
Жоҳил қолиб мен бенаво меҳнатда.
Ешлигимда отам ўкутган бўлса,
Олим бўлуб, қалбим нур илан тўлса,
Қаро кунлар тушмас эди бошимга,
Ранжу меҳнат келмас эди кошимга.
Қаро бахтим ибрат кўзимни очди.
Ҳижрон бўлур, ҳар кимки, ўқурдин кочди,
Шунинг учун ўкутурман Аҳмадни,
Аҳмад ўқур ман ўлган сўнг раҳматни.

1916

ЁЛҒОНЧИ ЧЎПОН

Бир куни бир Чўпон қилуб фарёд,
«Бури келди!» — дебон чоқирди дод.

Қишлоқилар югурдилар бирдан,
Қўйлари асрамок учун буридан.

Бунлари холини кўруб Чўпон,
Қаҳқаҳа ила кулуб деди: — Ерон!

Алдабон сизларни чақирмиш эдим,
Синамоқға сизни бақирмиш эдим.

Алдануб қайитдилар алар ул он,
Эртасига яна чақирди Чўпон.

«Бури келди!» — дебон фиғон этди.
Бурилар қўйлара келуб етди.

Эшитганлар бунга инонмадилар,
Доди фарёдига ишонмадилар.

Едилар бурилар ҳама қўйини,
Мана жоним, ялғончилик ўйини!

Кўрдингизми ялғончилик зарарин,
Бир ялғон сўз йўқ этди болу парин.

Бир ялғончи бўлуб эди Чупон,
Тугри сузласа ҳам курунди ялон.

Ўғлим, айтма ялғон сузи, асло,
Дуст тутмас ялғончини олло.

Хамда эл ичра ҳурмати булмас,
Халқ аро кадру қиймати булмас.

Уйи куйса ялғончини дедилар,
Анго ҳеч ким ишонмаюр эдилар.

Тугри суз кутқарур балолардан,
Доғи Хижрон ва можаролардан.

1916

ЗУЛУК ИЛА ИЛОН

Бир куни бир Илон Зулук курди,
Бу сўзини Зулукдан ул сурди.
Деди: — Хайрон-да мен, бу ишга, ажаб.
Менга сувратда ўхшаюрсан ҳаб.
Нима учун сени суяр инсон.
Мени курса, булур жони ларзон?
Нимага суймаюр мени бириси,
Сени силаб боқадур ҳар бириси?
Сен-да санчарсан одами, мен-да,
Не сабаб бор, билмасам мунда.
Сўзини соб қилуб эди у Илон,
Кулубон сўйлади Зулук чунон:
— Сўзларинг тўғридур, бариси — ҳақ,
Ҳаққини сўйлайин сенга онҳақ.
Мен табиатда санчарам сендек,
Наштар урмоқда иккимиз бирдек.
Қай замон санчсанг сен инсонни,
У замонда чиқар анинг жони.
Мен эса санчурам хуб оҳиста,
Соғолур тишласам қаю хаста.
Менга боқмай сенга боқарму киши?
Зулм ҳеч кимсага ёқарму киши?
Зулмдён доимо қочар инсон,
Наштаринг жонлари қилар Ҳижрон.

1916

ҚУШ ВА ИЛОН

Эру хотун булиб эди ики қуш,
Яшар эди ҳамиша вақти хуш.
Бир куни аввал баҳор ўлди.
Ер юзи сабза — лолазор ўлди.
Сув бўйида дарахт шохига,
Ин қўюб тухум учун бутогига.
Шод-хуррам учар-қунар эдилар,
Сайрашуб, нағмалар қилар эдилар.
Ородан бир неча замон ўтди,
Тухумдан болалар чиқуб етди.
Бунлара бўлди рўзғор катта —
Бола бокмоқ керакдур, албатта.
Бири авқот учун кетар эрди,
Бири уй ишларин кутар эрди.
Бир куни инида отоси(з) эди.
Бир илон чирмашуб чиқуб келди.
Дод-фарёд қилди бечора,
Этмади раҳм анга юзи қора.
Азроил қуш болаларин ютди,
Отаси нола мотамин тутди.
Онаси келди, айлади фарёд:
— Дод, золимларинг алиндан дод!
Айди бу сўзни ўртануб Ҳижрон;
Уй бузувчи бўлур хонавайрон!

ТУЛКИ ИЛА ҚАРҒА

Бир куни оч қолиб эди Тулки,
Очлиғингдан толиб эди Тулки.
Неча хил хийлаларни ўйлар эди,
Очлиғин ўз-узига сўйлар эди.
Ҳеч киши етмас эрди додига,
Бир қизик хийла тушди ёдига.
Бир чинорда бор эрди Лаклак¹ини
Учта ёш боласи бор эрди ани.
Тулки қурди у доми тазвирин,
Ишлатур бўлди хийла-тадбирин
- Олди арра-тешасини кўтариб,
Кесмоқ учун чинор тубига бориб.
Лаклака айди: — Эй, узун бўйлук!
Бизни ерда бўлурмусан ўйлук?
Бу дарахт ер мерос менга отадан,
Ўзга жойида ин қўюб ётасан.
Кет бу ердан, булак ера ин сол.
Мен кесарман чинорими алҳол.
Лаклак айди: — Биродаржоним,
Ҳолима раҳм айла, жононим,
Бузуб уйимни, қилмағил гирён,
Уйи йиққанлар бўлур хонавайрон.
Марҳамат қил бу ёш гудакларима,
Монеъ ўлма бутун тилакларима.

¹ лайлак

Бир боламни берай, ебон тўйгил,
Хонавайрон қилмай, тинч қўйгил.
Бир боласини Тулкига отди.
Бўлди маъюс қай(ғ)уга ботди.
Тулки қорнини тўйғазуб кетди,
Ҳийла бирлан муродига етди.
Қарға вокиф эди бу ишлардан
Лаклака ўргатай, деди бир фан:
— Хўб узундур бўйингу аклинг оз,
Қишга йўқ тоқатинг, тиларсан ёз.
Тулкининг кориму ўтин кесмок.
Шунга ҳам етмас аклинг, эй аҳмок.
Йўқга бир бола айладинг қурбон,
Бефаросат, тушунчасиз, нодон.
Қарғанинг сўзлари қилуб таъсир,
Билди. Тулки сўзлари экан тадбир.
Эртаси келди ҳийлагар Тулки
Тамаъи кўзғалуб чу аввалги.
Яна ости чинорига етди,
Кет, дебон Лаклакка хитоб этди.
Лаклак айтди: — Йўқол, аё хоин!
Ишла, ҳийлангни, сен билуб жойин.
Қарғанинг панд берганин билди,
Очлик бағрини яна тилди.
Ҳийласин Қарға сарига бурди,
Қаргани(нг) тутмоға тузоғ қурди.
Бир баланд ерда ётди ўлгандек,
Кўзларин юмди мурда бўлгандек
Қарға Тулкини ўлук гумон айлаб,
Қўнди бошининг устига пойлаб.
Чўкумокчи бўлуб эди кўзини,
Ҳийлагар Тулки тишлади ўзини.
Доди фарёдига назар солмай,
Қаргани(нг) Тулки бошлади ялмай.
Қарға чиндан ўларини билди,

Бу-да бир яхши хийлани килди.
Тулкиға: — Эй, биродаржоним!
Сенга бўлсун ҳалол эту қоним.
Бу байтни ўқуб, егил гуштим,
Бу васиятни сенга мен қуштим:
«Беватан, бегуру кафан Қарға,
Лаклак(к)а яхшилик эдан Қарға!»
Тулки бу байтни ўқумоқ учун
Шавк ила йиғди танда бор кучин:
«Беватан, бегуру кафан Қарға,
Лаклак(к)а яхшилик эдан Қарға!»
Тулки «Қарға» деганда оғзин очиб,
Ўқ каби Қарға чикти-кетди қочиб.
Тулки ҳайронда қолди акли шошуб,
Булди Ҳижрон бўғумлари бушашуб.
Ҳийлада мендан ўтди Қарға дебон,
Ўқунуб, хурсунуб еди пушмон.
Қарға мақсуд-муродига етди,
Ҳийлагар Тулки оч қолуб кетди.

1916

ҚАМИШ ИЛА ҚОВҒА

Қовға ила Қамиш бўлуб ёндош,
Иккиси ҳам кўтарган эрди бош.
Қилдилар суҳбат иккиси бир кун,
Қизишуб кетди сўзлари ул кун.
Қамиша таън айлади Қовға;
— Турмушингдур сени бутун қовға.
Шалдираб лоф урмоға кетма,
Сен бўйингға инонма, фахр этма.
Сўррайибсан, белинг букулмайдур,
Салла — бошда, бўйин эгилмайдур.
Кўк чопонингни енги шалбирлар,
Бойларинг тунларича шалдирлар.
Савләжинг шайхдек, ичингдур бўш,
Ёқилурсан ўтун бўлиб хомуш.
Қоматинг тўғри, лек меванг йўқ,
Онинг учун дилингда қайғунг чўқ,
Тўғри сўзга Қамиш сукут этди.
Ородан бир неча замон ўтди.
Ногаҳон гулдураб шамол етди,
Қамишинг бошини узуб кетди.
Қовға дўстиндан айрилиб ҳайрон,
Ким эгилмас, деди: — Ҳижрон.

1916

ҚАРҒА ИЛА ЗАҒИЗҒОН

Қарға бир кун деди Зағизғонга:
— Қоч, агар овчи дуч кел(л)са санга.
Эхтиёт эт ўзингни милтиғдан,
Отса пойлаб, йиқилмағил бирдан.
Қарғага Зағизғон деди: — Нодон!
Гүштимизни емас бизи инсон.
Сену бизга керак эмас кўрқмоқ.
Нега кўрқарсан, эй боши тўқмоқ?
Овчи аҳмоқ эмас, биза ўқ отиб,
Бизи отмоқға бир ўқин йўқотиб.
Гүштимиз онлара ҳалол эрмас,
Муллолиғинг биза қараб келмас.
Қарға бу сўзни айлади такрор:
— Дермусан одам ўғлида раҳм вор?!
Сен ажаб бир қизиқ сўзи, айтасан,
Сўзима кирмасанг, ўлуб кетасан.
Бокмағайлар сени каломингға,
Гүшт-мүшту ҳалол-ҳаромингға.
Ишларидур аларни кон тўқмақ,
Тўғри келганни урмаку йиқмақ.
Тўғри келса, урар бирини бири.
Ўку найза уриш — алар хунари.
Онлари йўқ иши фиғонинг ила,
Хонавайрону азиз жонинг ила.
Кўрсатурлар санга хунарларини.
Бу хунардан чиқан унарларини.

Ҳосили: Қоч, кўранда инсон қоч!
Борма ёнига, гарчи эрсанг оч!
Онларинг кори — бори душманлиғ,
Ҳеч ярашмас оларга инсонлиғ, —
Деб сўзини тамом қилан йук эди.
Овчидан беҳабар, кунгул тук эди.
«Тарс» этуб, овчи Қарғани отди,
Қарға, бечора тош каби қотди.
Зағизғон ҳам йиқилди бир ук ила
Иккиси ҳам кетишди чағ-чуғ ила.

1916

«БИРИНЧИ МУАЛЛИМ» КИТОБИДАН

ЯМОНЛИҚ ЖАЗОСИ

Бир кишининг Қосим исмли бир ўғли бор эрди. Ота ва онасининг сўзиға кирмасдан ҳар хил ямон ишларни қилур эрди. Болалар бирла урушуб, яқолашуб, кийимларини йиртуб келур эрди. Уйда онаси меҳмон учун асраб қўйган таомларини егон вақтда, оңаси:

— «Қосим ўғлим! Таомни сен едингму?» — деса, — «Мен егоним йўқ, мушук егондур», — дер эди. Бора-бора отасини пулини ҳам ўғурлаб оладургон бўлди. Отаси библиб, «Ўғлим, пулни ким олди?» — деса, — «Онам олғандур», — деб онасини ўғри қилур эди. Бир куни отаси устол устиға бир танга пул қўюб, ўзи ухлаган киши бўлуб ётди. Қосим келуб, секин тангани олиб оғзига солди. Шул вақт отаси ушлаб олмоқчи бўлгонда тангани ютуб юборди. Танга боруб Қосимнинг халқумиға тиқилиб, жон берди.

Эй, болалар! Қурдингизми, ямоннинг ямонлиги ўз бошиға етди.

ҚАНОАТ

Бир кишининг Али ва Вали исмли икки ўғли бор эди. Али қаноатли, Вали қаноатсиз эди. Бир кун отаси бозордан олма олуб келуб, болаларини синамоқ учун чақируб, мана,

сизга олма бераман, — деди. Вали тезлик бирла келуб: «Отажон, менга ҳаммасини беринг», — деди.

Али секингина келуб, манга биргина олма берсангиз буладур, — деди. Отаси Алининг қаноатига офарин қилуб, кучоғига олуб, пешонасидан упуб, икки олма берди. Аммо Валига олма бермак қайда, балки қаноатсиз бўлма, деб адаб берди.

Қаноат бирла қорин тўйдиурсиз,
Қаноат бўлмаса, кўп оч бўлуурсиз.
Қаноатсиз киши бағрини доғлар.
Қаноатлик киши оғзини ёғлар.

ЗАР ҚАДРИНИ ЗАРГАР БИЛУР

Бир кун бечора Хрус аёғлари ила хашак аросини ахтаруб тургон замонда бир дона марварид топди. Ул марваридни чўқуб-чўқуб, нола қилуб: «Оҳ ақлсиз одам болалари! Ҳеч нарсага ярамайдургон нарсаларни кадрлик билуб, энг кадрлик нарсаларни кадрин билмаслар. Ҳозирда ман бунни тобғунча, бир дона буғдой тобсам эди менга овқат бўлур эди».

Ҳар киши ўз нафсига бир пул учун гавғо қилур,
Бошқага минг сўм зарар келса, қачон парво қилур.
Ҳар ким ўз қорнин адосидур, агар эшондур,
Қушдур, инсондур, узининг қорнига қурбондур.

ЯХШИЛИК ЕРДА ҚОЛМАС

Бир Ари сув устинда учиб борур эди. Бирдан сувга йиқилуб кетди. Қанотлари хўл бўлуб учарга кучи етмади. Ўлар ҳолатга етди. Бунни бир Кабутар кўруб, Арига раҳми келуб, дарҳол бир чўбни тишлаб, сувга ташлади. Бечора Ари бу чўбни кема қилуб, сув балосидан қутулди. Ародан

кўп ўтмади. Бир бола тузок кўюб, Кабутарни тутмоқчи бўлди. Ари буни кўргон замон келуб, болани қулоғини чокди. Бола қулоғининг алаmidан тузокни ташлаб, қулоғини ушлади. Кабутар вақтни ғанимат билуб, учуб кетуб ўлумдан қутулди.

Яхшилик қилсанг, бўлур жонинг омон,
Яхшиликдан ҳеч киши қилмас зиён.
Яхши сўз бирлан илон инидан чиқар,
Сўз ямон бўлса, пичок қиндан чиқар.

ТЎҒРИЛИК

Бир кампирнинг уйинда бир туп балх тути бор эрди. Ниҳоятда тўғри ўсган эди. Бечора кампирнинг шул тутдан бошка ҳеч нарсаи йўқ эди. Пишган вақтда қурутуб олуб, бордонга солуб, бойларга тортук қилуб, пул олуб, бутун авкотининг тут сотуб ўтқарур эди. Бир кун ул шаҳарнинг подшохи бир айвон солмоқчи бўлуб, устун охтарганда кампирнинг тути тўғри келди. Подшоҳ тутни минг олтунга сотуб олди. Бечора кампир бой хотин бўлуб қолди. Бир кун тутни кўргали борди. Кўрдик, тути жаннат каби бир айвон ўртасида турубдур. Кампир тутига қараб дедик:

Эй, тутим, тўғрилигинг қилди бизи давлатға ёр,
Эгри бўлсанг, сан ўтун бўлғай эдинг, ман хор-зор.
Тўғрилар жаннатнинг айвониндадур.
Ўғрилар ранжу алам кониндадур.

ИТТИФОҚ

Жониворлар ичинда энг кичиклари чумолидур. Лекин ўзлари кичик бўлсалар ҳам ниҳоятда ғайратлик, иттифоқ хайвонлардур. Ўзларича подшоҳлари, катталари аскарлари буладур. Улуғлари нимани буюрса, шуни қилур. Итти-

фок ва ғайратлари соясинда ўзларидан катта-катта душманлардан кўркмаслар. Агар Ари каби душман келуб, бирларига тегса, ҳамма-ҳаммалари бирдан ёпушуб, бири кўлини, бири аёғини, бири қанотини қаттиқ тишлаб, ўзлариндан неча баробар катта бўлса ҳам тезгина қочурурлар.

Кўрдингизми, бунинг ўзи хўб майдадур,
Бирлашуб аркон бўлса, фил бойланур.
Иттифоқа куч-қувват қор айламас.
Иттифоқа жин ҳам озор айламас.

«ИККИНЧИ МУАЛЛИМ» КИТОБИДАН

МАКТАБ

Мактаб уйи — доруломон,
Мактаб ҳаёти жовидон.
Мактаб сафойи калби жон,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб эрур доруладаб,
Мактаб эрур эҳсони раб,
Мактаб эрур гулзор ажаб,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб дуру гавҳар сочар,
Мактаб сиза жаннат очар,
Мактаб жаҳолатдан қочар,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактаб сизи инсон қилур,
Мактаб ҳаё эҳсон қилур,
Мактаб ғами вайрон қилур,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!..

Мактаб ўқувни кўрсатур,
Мактаб ёзувни ўргатур,
Мактаб юқудан уйғотур.
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!

Мактабдадур илму камол,
Мактабдадур ҳусну жамол,
Мактабдадур миллий хаёл,
Ғайрат қилуб ўқинг, ўғлон!

САХИЙЛИК

Бир кишининг Саид исмли ўғли бор эди. Отаси ҳар кун мактабда таом олиб емак учун ун тийин пул берур эди. Бир кун мактабга кетуб борганда, бир фақир киши йўлуқуб:

— Ўғлим, икки кундан бери очман. Таом олиб ей десам устимдаги йиртик чакмондан бошқа ҳеч нарсам йўк. Бир оз оқчанг бўлса, берсанг, савоб топура эдинг, — деди.

Саид фақирнинг сўзига тоқатсиз бўлуб, ҳолига раҳми келуб, атаси берган ун тийин пулни фақирга берди. Фақир бу ёш Саиднинг қилгон шафқату марҳаматига офарин қилуб, йиғлай-йиғлай дуолар қилуб кетди. Саид ул кун ўзи оч қолса ҳам, очлигини ҳеч кимга билдурмай сабру қаноат ила уткарди. Мактабдан озод бўлуб, уйига борган замон қилгон ишини отосига сўзлади. Отоси ҳам «сахий Саидим», деб хурсанд бўлуб, дуо қилди ҳам бундан сўнг Саидга ҳар кун йигирма тийиндан берурга ваъда қилди. Саодатлик Саид отаси берган йигирма тийиннинг ун тийинини еб, бешини фақирларга беруб, бешини йиғуб, тездан бой бўлуб кетди.

БАХИЛЛИК

Бир бахил кишининг уйига бир неча яқин дўстлари меҳмон бўлуб келди. Ул бахил меҳмонларнинг зиёфат қилмак ўрнига беҳуда сўзларнинг сўзлаб ўлтурди. Ародан куп вақт ўтгандан сўнг хизматчисин чоқируб:

— Бор, таом пишган бўлса, олиб кел! — деди.

Шул вақт хизматчи бир табок устида пишгон хўрозни олиб келган замон, бахил хизматчига боқуб:

— Бошини нима қилдинг? — деди Хизматчи: — Афандим, нима қилур эдим, ташладим. Бахил: — Нодон! Киши хуроснинг бошини ҳам ташларми? Агар бир киши товукнинг аёғини ташласа, ман боруб олур эрдим.

Бош деган аъзоларнинг хужасидур. Ул боши ила қандай яхши қичқирар эди. Маржон каби тожи ҳам бошинда эди. Энг ширин аъзолариндан саналгон тили, энг улуғ аъзолариндан мияси, икки шахло кўзлари барчаси бошинда эди. Бор, топиб кел! Биз емасак, меҳмонларга едурурмиз! — деди.

Кўрдингизми, бу бахил киши ҳеч нарсага арзимайдиган бир хурос бошидан бир неча хосиятлар баён қилуб, ўзининг қандай киши эканлигини билдурди.

АХЛОҚИЙ ҲИКОЯ

Эшитдимки, машҳур Мажнунни зор,
Бўлуб мавти Лайлосидин беқарор.
Кетиб хушидин, бўлди холи хароб.
Равон бўлди Лайлони қабрин сўроб.
Йўлукди бир ўғлон — эди хушёр,
Замондан хабардор эди, ақли бор.
Деди: Эй ўғил, қабри Лайло қаён?
Ўғил кулди. Берди жавобин равон, —
Топар сўрмайин, ишқ кайфин суран.
Мазора боруб иста ҳар гурдан.
Олиб хоқини иска, мазкурдан.
На ердан ке(л)са ишқ савдо иси,
У туфроғ эрур Лайлининг турбаси.

АРСЛОН ИЛА АЙИҚ

Бир кун Арслон ила Айиқ иккиси дўст бўлуб, ов қилмоқчи бўлдилар. Сахрога чиқуб, югуриб-елуб бир кийикни

тутдилар. Емакчи бўлуб тургон вақтларинда ароларинда уруш пайдо бўлди. Арслон: — Ман каттаман, манга кўброғ берурсан. Айиқ: — Ман кичик бўлсам ҳам сандан кўб ҳаракат қилдим, югурдим, елдим. Сан бир жойда қараб турдинг. Сергушт ерни ман ерман, деб уруш бошладилар. Шул даражага етдиларки, иккиси ҳам ўлар ҳолатга етуб, ерга йиқилуб, қимирлашга мажол қолмади. Буларнинг ҳолидан бир неча бўрилар хабардор бўлуб, келишуб тайёргина кийик гуштини еб, суягини қўюб кетдилар. Бу икки жанжол қилгон бечоралар бир-бирларига дер эдиларки, агар бизлар урушмагон бўлсак эди, иккимизнинг ҳам қорнимиз тўйгон бўлур эди. Мана, урушгонимиз учун иккимиз ҳам оғзимиздаги ошимиздан айралдук, деб афсус қилуб, охирда сурголиб боруб, молимизнинг сулакайин деб, қурук суякни чайналдилар.

Урушгонлар суякни зурға чайнар,
Тамошочи суяксиз этин пойлар.
Кетиб қаймоғи, сут қолгай узига.
Сут ҳам ширин кўрингой оч кўзига.

БУЛБУЛ ИЛА ЭШАК

Бир куни булбул ила бўлди эшак ўртоғлар,
Юрдилар айлаб тамошо, ҳар тараф гулбоғлар.
Бир замон Эшак дейди: Эй, булбули ширин забон,
Сайрагил, дўстим, бу дам, кетсун юракдан доғлар.
Ўлтуруб гул шоҳиға Булбул чунон қилди фиғон,
Бўлди хайвонларда иш ташлаб қулоқ солмоғлар.
Барча қушлар офаринлар қилди Булбул товшига.
Гул бўлиб очди у дам гул ғунчаси яфроғлар.
Бир замон Булбул садосини(нг) қилиб эрди тамом,
Ҳангради Эшак, ҳама қочди йиғилгон зоғлар.
Кўрди Эшак ул замон, ҳеч кимса йўқ гулзорда.
Ерга оғнаб сочти бошига қуму туфроғлар.

Айтди: Эй булбул, ажойиб! Сайрашинг яхши экан,
Ман каби товшинг сани қилмас димоғ(и) чоғлар.
Сайрашинг ишсиз кишиларга эшитмак яхшидур,
Ман бақирсам, ишларига қилдилар кетмоғлар.
Қўйлаги йўқлар, тизи йиртиқ кишилардан кулар,
Хоҳ ҳайвон, хоҳ инсондур — ўзини соғлар.
Ҳар киши ўз айбини кўрмас, киши айбин кўрар,
Ўзгани бир игнача айби кўрунгай тоғлар.

НАФСИ БУЗУҚ ҲАЙИТДА ЎЛАР

Бир қишлоқи тоғдан ўтун кесмак учун борди. Бир кўзада олиб борган сутини дарахт остига қўюб, ўзи ўтун кесмак учун кетди. Шул вақт бир тулки келуб, кўзага бошини суқуб, сугдан бир оз ичган замонда ақли дедики, бас, бундан нари борсанг, балога йўлукурсан. Нафси айтдики, ичабер, камбағалнинг бир тўйғони — чала бой бўлғони, деди. Тулки ақлин сўзига кирмасдан, нафсин йўлига юрди. Бир вақт сут тамом бўлғондан сўнг тезгина кочмоқчи бўлғон замонда, кўза бошини маҳкам сиқуб қолди. Бечора тулки қанча ҳаракат қилса, кўза ҳам шунча сиқа бошлади. Югурди, елди, ёлборди, кўза асло яқосини бўшатмади. Охирда аччиғи келуб, — сани сув ичинда бўғуб ўлдурмасам бўлмас экан, — деб кўзани олиб боруб бир катта сувга суқғон замонда, кўза тулкини тўғри сув остига олиб кируб кетди. Тулки сув остинда дер эдики:

Балойи нафс учун, охир, сурундим.
Келуб сайёд домига илиндим.
Агар ақлим сўзига кирсам эрди,
Ғариз жоним саломат бўлгай эрди.

АҚЛЛИ ҚАРҒА

Кунлар ёз фасли ўлдиғиндан ҳар ерда сувлар қурумиш. Бечора Қарға сув йўқлиғиндан ниҳоятда сувсамиш

эди. Тиллари осилуб, ҳар тарафдан сув ахтармоқда экан, бировнинг олдинда тургон кўзанинг кўруб, ёнига келуб боқса, ичинда суйи бор. Лекин бўйини суқуб ичай деса, бўйи етмайди. Бир оз ўйлади-да тумшуғи ила тошларни йиғуб, кўзанинг ичига ташлай бошлади. Оз вақт ичинда кўзанинг остиндаги сув устига чиқуб, тоша бошлади. Ақлли қарға сувдан ичуб, ташналик балосидан кутулуб, учуб кетди.

БОҒЧА

Боғчаларнинг хуб яхшидур хавоси,
Жонға роҳат верур завқу сафоси.
Яғочлар-да яшил яфроғ ичинда,
Ранг-баранг гулларинг яшнар зиёси.
Сабзи ўтлар аросинда очилган
Бинафшау кизил гулу раъноси.
Лекин гулнинг ёшлик каби умри оз,
Тез йўк бўлур хуш қомати зебоси.
Яхши верур боғ, ишласа боғбон.
Чўнчокинда кўб бўлғуси ақчоси.
Ёшлигида кўб ўқуғон болани,
Қариганда обод ўлур дунёси.

ҲАСАД БАЛОСИ

Бир кун Зоғча инсонлар кабутарларнинг боқуб, аларга дон беруб, яхши уялар ясаб берганларига ҳасад килуб, кўролмади. Бул ҳам кабутар бўлуб, текин донлардан еб, роҳатда яшамоқ бўлди. Ўзини оқ бўрга бўяб, кабутархонага келуб, кабутарлар ила бирга яшамоқға бошлади. Бир кун осмонда учуб борадурғон бир неча зоғчаларни кўруб, бирдан «чағғ» деб қичкируб юборди. Ҳамма кабутарлар буни зоғча эконин билуб, ҳар тарафдан ёпишуб чуқий

бошладилар. Бечора Зоғча кабуатарлар аросиндан зўрға кочуб, Зоғчалар аросига боруб кўшилди. Зоғчалар ҳам бўни Зоғча эконига ишонмадилар. Ҳар қанча «ча... чағғ...» деб ёлборса ҳам: — Ҳонодон, бизнинг алдайман дерсанми? Бор, зоғча бўлсанг оқ чопонингин ешиб кел! — деб булар ҳам (анинг) бошларига чўкуб-чўкуб жунатдилар.

Хисса: Бечора Зоғча ҳасад балосига йулукуб, икки жаҳон овораси булуб колди.

АҚЛЛИ БОЛА

Бир бола қўшнининг уйига уралмиш табакда таом олиб борур эди. Бир киши учраб:

— Эй ўғлим, табакда нима олиб борурсан?— деди. Ақллик бола жавоб бериб:

— Эй отажон, табак ичиндаги нарсанинг кишига айтмок ва курсатмок мумкин бўлса эди, усти уралмаган, очик булур эди, — деди.

ҚАЛАНФИР ИЛА ЧЎЛ ЯЛПИЗИ

Саҳрода ўсган Чўл ялпизидан сўрдиларки: «Сан аввалда ярамас бир ўт эрдинг, бу хушбўй исни қайдан олдинг?» — деб. Ялпиз жавоб бердики, «Дуруст, ман аввалда ямон бир ўт эрдим. Лекин бир неча вақт қалампир ёнинда ўсуб, бирга яшадим. Аромизда дўстлик пайдо бўлди. Шул сабабли аввалги ямон исларим кетуб, дўстимнинг яхши ислари манга юқуб колди», деди.

Яхшиларнинг суҳбати — жон роҳати.

Сўзлари — дарду аламнинг офати.

ОВОЗ

Бир бола мактабдан келуб, китобларини кўюб, таомларини еб, ўйнамоқ учун боғчага кируб, шул кун ўкугон сабақини кичкируб ўкугон замон қулоғига қўшининг девори тарафиндан бир боланинг ўкугон товуши келди. Бу овозни эшитган замон боғда мандан ҳам бошқа бола бор экан деб суюнуб:

«Кел ўртоғ! Иккимиз бирга ўқушуб, бирга ўйнаймиз», деса ул ҳам шул сўзни айтди. Боланинг бир оз аччиғи чиқуб, атрофни охтара бошлади. Қўб вақт излади, ўзидан бошқа ҳеч кимни кўрмади. Охирда жаҳли чиқуб, ямон сўзлар айтса, ул тарафдан ҳам ямон сўзлар эшитди. Бола ниҳоятда хафа бўлуб, йиғлаб, боруб оносиға айтди: «Эй онажон! Боғда бир ямон бола бор экан, ман нимани сўзласам, шуни айтур. Манга ямон сўзлар сўзлади. Қанча изласам ҳам тополмадим», деди. Онаси боланинг ўзининг овози эканинин билуб, «Эй ўғлим! Сан анга ямон сўз айтма. Яхши сўз айтсанг, ул ҳам санга яхши сўзлар ила жавоб берур», деди. Бола яна боғга боруб яхши сўзлар сўзласа, жавобига яхши сўзлар эшитди. Ақллик бола билдики, яхши сўзга инсонлар яхши жавоб, ямон сўзга ямон жавоб берурлар эмиш. Бундан сўнг бола ҳеч кишига ямон сўз айтмай-дурғон бўлди.

ЁЛҒОН ДЎСТ

Бир вақт икки киши дўст бўлуб сафарга чикмишлар эди. Бир тоғ ичиндан кетуб боргонларинда узоғдан бир йўлбарсни кўрмишлар. Дўстларнинг бири дарҳол югуруб бир дарахт устига чикмиш. Иккинчиси шошилуб қобул, нима қилишин билмай; ерга чўзулуб, ўлукға ўхшаб ётмиш. Йўлбарс келуб искаб-искаб ўлук гумон қилуб қайтур кетмиш. Ўртоғи дарахтдан тушуб: «Биродар, йўлбарс қулоғингга нима деб сўзлаб кетди», деб сўрамиш. Йўлдоши:

«Ох, дўстим! Шодлигингда ўртоғ бўлуб, ғам вақтингда ташлаб қочадурғон номард кишилар ила йўлдош бўлма!» деб сўзлаб кетди, деб жавоб бермиш.

ХРУС ИЛА БҮРИ

Бир Бўри дарахт устинда ўлтургон Хрусни кўруб, тутуб емак учун дарахт остига келди. Ҳийла бирла бечора Хрусни дарахтдан тушурмакчи бўлуб: «Эй, Хрус ўртоғ! Ман санга бир яхши хабар кетурдим. Ҳайвонлар ила қушлар аросинда сулҳ бўлди. Бири-бирига зулм қилмасга, бири иккинчисин тутуб емасга қарор верилди. Кел биродар, пастга туш! Бир-биримизга дўст бўлиб, бирга ўйнашай-лук», деди. Хрус Бўрининг сўзига алданадурғон даражада нодон ва ахмақ бўлмадигиндан бўрига боқуб, дедики:

— Дўстим, сўзинг ростдур, тўғридур. Лекин бир оз сабр қил. Сандан бошқа икки ит ҳам сулҳ хабарин кетурурлар. Алар ҳам келсунлар. Ҳаммамиз бирга ўйнашур-миз, — деди. Бўри Хрусдан бу сўзни эшитган замон думини орқасига қўйуб қоча бошлади. Хрус: «Ҳо, биродар, нима учун қочурсан, арода сулҳ бор-ку?» — деса, Бўри:

— Ох дўстим! Бу золим итлар сулҳни бузгонга ўхшайдур, — деб қочуб кетди. Хрус орқасиндан «қукк... курин... куу...» деб қичқируб қолди.

Ақл эгаси ҳийлага алданмагай,
Ҳийлагарнинг ҳийласи бошин егай.
Дўст ила душман сўзининг фарқи бор,
Фаҳм этар ҳар кимки, ўлса хушёр.

ЖАНЖАЛЧИЛИК ЗАРАРИ

Бир сув устига кўпрук каби бир тахта қўйилмиш эди. Бу тахтанинг устиндан ўтмак учун икки эчки икки тарафдан келуб, бир-бирига йўлуқти. Бири дедики: — «Ман сан-

дан каттаман, сан ёшсан, арқангга қайт, манга йўл бер» — деди. Иккинчиси:

— Сан катта бўлсанг, улуғлигинг ўзингга, ман сандан кувватли. Сан қайт. Мандан сўнгра утарсан, — деб ароларинда зўр ғавғо чиқди. Иккиси ҳам бўйинларни эгишуб, шохларин шохларига кўюшиб, чунон сузишдиларки, охирида сувга юмалаб тушуб, иккиси ҳам сувда ғарк бўлди.

ТАМАЪ БАЛОСИ

Бир Сичқон қофқонни кўрган замон:

«Ёху, инсонлар қандай ҳийлакордурлар. Ажабо, мана ов учун ичига бир парча ёғ кўймишлар-да, мани алдаб қофқонга тушурмак истарлар. Амон, ё раб! Ман яхши билурамки, бу ов эмас, менинг учун қурилмиш бир тузокдур. Хайр, бу ҳийла ила мани алдай олмасиз», деб қайтуб кетмак бўлди. Шул вақт бир оз ўйлаб, ўз-ўзига дедики: «Бу ёғдан емасам ҳам бир оз искамак мумкин. Аммо ман ёғ исини кўб яхши кўраман. Кел, буни искамакда нима зарар бор», деди-да, қофқон ёнига келуб, ёғни искай бошлади. Ёғнинг иси думоғига хуш келуб, тез-тез искаб турган замон бурни ёғни туртиб юборуб, қофқон «шарт» этуб кетди. Бечора Сичқон тамаъ балосига гирифторм бўлуб қолди.

Б а й т

Оз тамаъ кўб зарарлари кетирур,
Нафсини тиймаган ўзин йитирур.

БОЛАЛАР БОҒЧАСИ

Йигитликда ўқувдан қолсанг ўғлон,
Қариганда пушаймонсан, пушаймон.
Улуғлик молу давлат бирла эрмас.
Саломат бўлса аклинг, санга шул бас.

Гўзаллик юзда эрмас эй биродар.
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз ўлсину, кўб маъни ўлсун.
Эшитганлар қулоғи дурга тўлсун.
Такаббур бўлмағил, бўлғил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамликда доим.
Биров қилса ғазаб, сен сўкма они,
Будур яхши кишиларнинг нишони.
Ямонлик қилсалар, сан яхшилик қил.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун.
Миси чиқғай, сўзинг кўб бўлса бир кун
Кўпайган сўзни бўлғой тўғриси оз.
Шакарнинг кўпидин ози бўлур сўз.
Бировдан бир нимарса сўрма зинҳор,
Кишининг миннати санга на даркор...
Жадал қил илм учун ўғлим ҳамиша,
Кучинг борнда ғайрат бирла пеша.
Экин вақтида ухлаб ётса деҳқон,
Ўроқ вақтида бўлғай кўзлари қон.

ТАҚСИМ

Бир кун икки бола кўчада ўйнаб юрган замонда бир адад янғоқ топдилар. Бири айтди: «Ман олурман, аввал ман кўрдим». Иккинчиси: «Йўқ биродар, ман олурман, ердан ман олдим», деб иккиси ғавғо қилуб туруб эдилар. Бир йигит келуб: «Эй чароғларим! Шошманг, талашманг, ман сизларга яхшилаб тақсим қилуб берурман», деб янғоқни қўлларидан олуб, икки фалла қилуб, бир фалла пўчоғини биринчи болага, иккинчи фалла пўчоғини иккинчи болага беруб: «Мана, қолғони тақсим қилгон кишига», деб мағзини оғзига солуб, жўнаб кетди. Болалар бўлса, пўчоғини ушлаб, бакраюшуб қолдилар.

Ҳисса: Озга қаноат қилмаган кўбдан қолур.

БОЛАРИ ИЛА ПАШША

Бир Пашша қир тарафдан учуб келмакда ўлан Ари-ни кўруб:

«Дўстим, кайдан келурсан?» — деди. Ари: «Қирдан келурман. Бир оз бол йиғдим. Уй ясамоқ учун мум ҳам ҳозирлаб келдим», деди. Пашша: «Оҳ биродар! Бир бошинг учун мунча ҳаракат қилурсан! Нима бўлурки, сан ҳам ман каби роҳатда яшасанг. Чунки менинг яшамоқимда ҳеч бир машаққат йўқ. Инсонлар тарафиндан ҳозирланган дастурхонлардан ҳар хил таомларни еб-ичуб умр ўткарурман. Баъзи вақтларда сани ясаган болингдан ҳам тўйганимча ерман. Мана! Яшамоқ мана! Умр кечурмақ учун оламда мундан яхши турмуш бўлурми? На манда бол ҳозирламак машаққати ва на уя солмак кулфати бор», деди. Ари бу сўзларга жавобан дедик:

«Оҳ дўстим! Бу сани турмушинг ўз бошингдан бери келмасун. Машаққатсиз таомда лаззат бўлурми?!»

Инсонлар сани суфрадан қуварлар, урарлар, ўлдирурлар. Сан оламда ўғрилар каби умр ўткарурсан. Охирда бир ўргумчак лукмаси бўлмакдан бошқа бир нарсага ярамазсан. Аммо манинг тайёрлаган мумим ҳамма ибодатхоналарни ёрутар. Болим дунёнинг ҳама еринда макбулдур. Инсонларнинг оғизларини тотли қилур. Шул сабабли инсонлар мани ўзлари тарбия қилурлар ва ҳар ерда мани мактарлар, деди-да, қўй, биродар, мани ишим қўб, сан ила беҳуда сўзларни сўзлашуб турурга вақтим йўқ», деб учуб кетди.

Ҳ и с с а: Меҳнат — охири роҳат, ялқовлик охири хорликдур.

МАҚТАБА ДАЪВАТ

1

Боқди гунаш¹ панжарадан бизлара,
Етма! деюр барча ўғил-қизлара.
Нолаи фарёд қилиб барча қуш:—
Мақтабингиз вақти, деюр сизлара.
Бошлади ҳар ким ўз ишин ишлара,
Сиз-да, туринг мақтабингиз излара.
Учди ари боғчалара бол учун
Бузов турур уйда чуқуб тизлара.
Сиз-да, китобларнинг олинг шавқ ила,
Тез югуринг илм йўлин тезлара...

БЎРИ ИЛА ХОТУН

Бир оч Бўри таом охтаруб юргон замонда бир уйдан бир хотуннинг товшин эшитурки, боласига боқуб: «Йиғлама, сани бўрига берурман», дер. Бечора Бўри қачон боласини менга чиқоруб берур экан, деб эшигида ултирур эди. Ародан бир неча соат ўтар. Хотун яна боласига боқуб: «Йиғлама, кўзим, ман сани бўрига бермасман. Бўрининг ўзи ҳам бу ерға кела олмас, Агар келуб қолса, ман ани бошига қалтак бирла уруб, ўлдурурман», дер. Бўри хотундан бу сўзларни эшитуб, дер: «Оҳ, ёлғончи инсонлар, ҳеч бир туғри сўзламассиз! Ҳозир бир хил сўзлаб туруб, бир нафасдан сўнг бошқа сўзга кўчурсиз! Оламда сиздан айёр жонивор йўқтур!» деб жунаб кетди.

Ҳисса: Ҳар киши бу оламда ўз нафсин балосига қолмишдур.

¹ Гунаш — қуёш.

ИККИ ДЕВОНА

Уткан замонда бир девона бир шахрга боруб, ҳар кимни уруб, сӯқуб, нима учун одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрмаслар. Бири бу тарафга кетса, бири у тарафга кетар, деди. Одамлар жавоб бердиларки, ҳар ким ўз иши бор тарафга борур. Бири бозора борса, бири уйига қайтур, дедилар. Девона буларнинг сўзини қабул қилмади. Охирда ароларидан бири туруб, бу девонадур. Девонанинг сўзига шояд девона жавоб берса, деб бир девонани олиб келди. Биринчи девона сўрдики: «Ер юзидаги одамлар нимага бир тарафга қараб юрмаслар?» Иккинчи девона: «Ер кемага ўхшаш сув устинда турадур. Агар одамлар ҳаммаси бир тарафга қараб юрсалар, барчамиз сувга оғдарилуб кетармиз», деб жавоб берди. Биринчи девона: «Балли, дўстим! Ҳаммадан сан яхши жавоб бердинг!» деб жўнаб кетди.

Ҳисса: «Ҳар кишига ўз маслакдошининг сўзи макбулдур.

БҮРИ ИЛА УЗУМ

Бир бўри боғни айланурди кириб,
Боқди ҳар ёнга кўзларини йириб
Кўрди: Бир бош узум ажаб пишгон,
Турланур кизил бўлур тизилиб,
Нафси қилди анга қараб ҳаракат.
Оғзидан келди сувлари сизилиб.
Ирғиди, сакради, узумга қараб
Нафаси оғзи бурнига сиқилиб.
Бўйи етмай ололмади, жўнади,
Қайта-қайта боқиб-боқиб тикилиб.
Йўлда айтур Бўри узумга қараб,
— Хомсан ва ғурасан, бўлмайдн тегиб,
Тишласам, тишларим камаштирасан.
Пишмагансан экан хануз, эзилиб.

Буйи етмай узумга бечора,
Кетди навмид ўлуб суяк кидириб.

ОЧКЎЗЛИК

Бир бола кўчада йиғлаб ўлтуруб эди. Ўтуб-кетуб тургон кишилардан бири: «Ўғлим, санга нима бўлди? На учун мунча йиғларсан?» деб сўради. Бола: «Бир тийин оқчам бор эди, йўқотиб қўйдим. Шунинг учун йиғларман», деди. У кишининг болага раҳми келуб, «Мана, ўғлим, оқчанг йўқолган бўлса, ман санга бошқасини берурман», деб чўнтагидан бир тийин ақча чикоруб берди. Бола ақчани олуб яна аввалгидан ортуқ йиғламоқға бошлади. Ул киши: «Дахи нимага йиғларсан?» деса, бола: «Оҳ, отажон! Агар ўз ақчам йўқолмаган бўлса эди, ҳозир ақчам икки тийин бўлур эди», деди.

Кўзинг оч бўлмасун, ўғлим кўзинг оч.
Қаноатсиз кишини ухлатуб қоч.

ИЛМСИЗЛИК БАЛОСИ

Бор эди бир киши, хат билмас эди бечора,
Бўлди бетоб, юрак бағрига чикди ёра.
Эртаси ўғлина айтдики, аё тифл адиб,
Бор, кетур бокмоқ учун, кошима, бир яхши табиб.
Ўғли келтурди табибини атосин қошиға.
Ўлтуруб бокди табиб, ул дам, аёғу бошиға.
Икки хил дору ёзиб берди ўшал бемора,
Бирини ичмак учун, бирисин суртора,
Ўғли дору уйидан олди икки шиша даво:
Бириси шарбат эди, бирси оғуйи бало.
Шиша устинда давонинг бор эди таърифаси.
Ўқумокдан йўқ эди хастанинг ҳеч маърифаси.
Шिशалардан бирини ушлади аввал қўлина.

Ичди шарбат дебон оғуни — сурарди дилина.
Ул замон бағри ёниб, айлади фарёду фиғон.
Булди бир неча нафас, сунг танидан жони равон.
Отаси ўлди, ўғли йиғлади фарёд айлаб,
Қушниси олим эди, чикди белини бойлаб.
Қилди ўғлона насиҳат, деди: эй, тифл забун,
Илмсизликдан отанг жонидан айрилди
Ўкумок, ёзмоқи билсайди отанг, эй ўғлон,
Балки бошига қазо келмас эди ушбу замон.
Қувватинг борида хат билмок учун қил ҳаракат,
Сан жадал қилсанг ўзи, бергуси олло баракат.
Ибрат ол, ўғлим, отангдин, бўлмағил сан ярамас,
Қилмағил умринги зое, дема киш-ёз, ўку, ёз!

АҚЛЛИ БОҒБОН

Бир боғбоннинг уч ўғли бор эди. Учи ҳам дангаса ва иш ёкмас эдилар. Боғбон бир кун касал бўлди. Ўғилларин ишга солмак учун ёнига чоқируб: «Ўғлонларим, мани ажалим етган ўхшайдур. Ман сизларга васият қилуб кетайин. Боғнинг ичига бир кўза олтун кўмуб қўйғонман. Мандан сунгра ўзингиз кавлаб, топуб, бўлашуб, олурсиз», деди. Ародан бир неча кун ўтмай, боғбон дунёдан ўтди. Ўғиллари олтун охторуб, боғни чунон қазидиларки, туфроғлари, кул бўлиб кетди, лекин токнинг илдизидан бошқа ҳеч нарса тополмадилар. Аммо шул йил ток чунон узум қилдики, ақчаси неча кўзага тўладургон олтун бўлди. Сунгра бу ялқовлар билдиларки, олтун ерда эмас, ишловда экан.

Ҳисса: Ҳамма ямонликларнинг оноси — дангасалик. Қурқоқлик — отосидур.

БЎРИ ИЛА ҚЎЗИ

Бир Бўри сув ичмак учун сув бошига келди. Паст тарафда сув ичуб тургон бир Қўзини кўрди. Онинг бир

хийла билан тутуб емакчи бўлуб: «Эй ярамас, нима учун ман ичодургон сувни булғотурсан», деди. Қўзи: «Афандим, бу қандай сўз! Сиз сувнинг юкори ёғинда, ман қуйи ёғинда бўлсам, ман қандай сувни булғатурман?!» деса, Бури яна кичкируб: «Ўтган йил сан манинг отамнинг ҳам суккан эдинг, эмди манга ҳам қаршишлик килурсан», деб келуб, Қўзига ёпушди. Бечора Қўзи:

«Афандим! Ман ўтган йил сизнинг отангизни сукмак кайда, ўзим онадан ҳам тугилгоним йўқ эди», деса ҳам: «Ҳа, нодон, ҳоло ҳам адабсизлик килурсан», деб бечора Қўзини парча-парча қилиб, еб қўйди.

Хисса! Ямоннинг кучи япалокға етар.

ҚЎРҚОҚ

Бир киши ғоят қўрқоқ ва юраксиз ўлуб, кечалари асло кучага чикмас эди. Бир куни уртоғлариндан бири: «Биродар, сан ҳам кечаси кўчага чик, нимадан қўрқарсан. Агар бир киши санга қараб қорайиб келур бўлса, сан ҳам онинг устига босуб боравер. Сан қандок қўрқсанг, ул ҳам сандан шуидок қўрқар. Санинг юраклик ва ботирлигингни кўруб, сандан қочар», деб они юраклик қилмак учун насихат қилса, бир оз ўйлаб туруб: «Оҳ дўстим, йўқ бу иш асло бўлмас. Агар бу насихатни ул одам ҳам эшитган бўлса, ул ҳам манинг устумга қараб бостуруб келса ман ул вақтда қайга қочуб қутулурман. Қўй биродар, санинг билгонинг ўзингга, мени билгоним ўзимга», деди.

Тарбият қилгон била ноасл одам бўлмагай,

Ифни юз авлон ила ранг этсалар бўлмас ифак.

ИТ ИЛА ГАДО

Бир Ит эгасининг эшигини пойлаб ётмиш эди. Елкасида хуржин, қулида таёк кутарган бир Гадо кириб келди. Ит буни кўргон замон вовуллай бошлади. Бечора Тиланчи

Итга боқуб, ёлворуб: «Хе, жонивор, манга бок, марҳамат кил. Икки кундан бери таом егоним йўк. Очликдан улар ҳолатга етдим», деди. Ит Тиланчига боқуб: «Бу мани санга килгон марҳаматим эмасму? Уйдаги кишилар мани товушимни эшитуб, чиқуб санинг қорнингни тўйгазурлар», деди.

Х и с с а: Баҳоси арзонни сўзи кимматли бўлур.

МАҚТАНЧОҚ ҒОЗ

Бир ғоз сувда сузуб юруб, ўзига ўзи мактануб: «Оламда мандан ҳунарманд куш йўктур. Ерда югурарман, сувда сузарман, ҳавода учарман. Бир ўзимнинг уч хил ҳунарим бор», деди. Ғознинг бу сўзини бир Қурбака эшитуб: «Биродар, сан мунча мактанмасанг ҳам бўлур эди. Чунки баликдек сузолмайсан, кийикдек югуролмайсан, яочиндек учолмайсан. Чала-чулпа уч ҳунарни билгунча, бирини яхшилаб билгонинг яхши эди», деди.

М а қ о л: Мактанма ғоз, ҳунаринг оз.

АЙИҚНИНГ ДЎСТЛИГИ

Бир Қишлоқи Айиқ бирла йулдош бўлуб, иккиси бирга яшар эдилар. Ҳар вақт Қишлоқи ухласа Айиқ тепасида, дўстимга бир нарса зарар килмасун, деб пойлаб ўлтирур эди. Бир кун Қишлоқи ухлаб ётканда бир пашша келуб пешонасига қўнди. Ҳар канча қувса кетмади. Охирда аччиғи келуб: «Бу золимни уруб ўлдурмасам бўлмас», деб, бир катта тошни олиб келуб, қишлоқининг бошига чунон урдик, пашша учуб кетуб, Қишлоқи ўлуб колди.

Х и с с а: Дўсти нодондан душмани зийрак яхши.

КАЛАМУШ ИЛА СИЧҚОН

Бир кун Сичқон Каламушнинг уйига боруб: «Қушни, ман сизга бир яхши хабар кетурдим. Мушук Йўлбарснинг

кўлига тушган эмиш. Йўлбарс бўлса ниҳоятда кучлик хайвондур, албатта мушукни саломат кўймас. Бизларга Мушук каби золим душмандан қутулмоқ зўр шодлиғдур», деди. Қаламуш Сичконға боқуб:

«Эй кўзим, сан холо ёшсан, ҳеч нарсадан хабаринг йўқ. Йўлбарс Мушукни ўлдурур, деб ўйлайсанми? Йўқ, жоним, алданурсан. Бутун оламда Мушукдан зўр хайвон йўқдур. Ман бир икки марта синаганман. Оллоҳ ҳеч кимни онинг чанголига гирифторм килмасун», деди.

Х и с с а : Ҳар киши ўз кушандасидан қўрқар.

Кесак қаноти синиқ куш кўзига тош кўринур,
Элакда турса кефак, оч кўзига ош кўринур.

АҲМАД ИЛА ОТАСИ

Бир кишининг Аҳмад исмлиқ ўғли бор эди. Аҳмад бир кун мактабдан келурида бир бола бирла урушуб, бир мушт уруб, бошини ёруб кўйди. Ул бола келуб Аҳмаднинг отасига арз қилди. Отаси Аҳмадни чокируб, маҳкам икки қулогини бураб: «Эй ўғлим, ман ҳам ёш вақтимда санга ўхшаш муштзўр эдим, чанголимга тушгон кишини амон кўймас эдим. Иттифоқо, бир кун ўзим ҳам бир муштзўрнинг кўлига тушуб қолдим, чунон адабимни бердики, иккинчи ўзимдан кучсизларга асло муштзўрлик килмайдургон бўлдим», деди.

Улуғларни адаб сақлаб, қил иззат,
Кичикларга мурувват қил, мурувват.
Ўқувни ёқасини кўйма зинҳор.
Кучинг етса, қаламнинг бошини ёр.

СОҚИ ИЛА ОНАСИ

Соқи бир кун мактабдан келуб, оносидан таом сўради. Оноси олдиға бир коса шўрбо келтуруб кўйди. Соқи шўрбо-

дан бир қошук оғзига олуб: «Она ман бу мазасиз шўрбонгни ичмасман», деди. Оноси: «Ичмасанг кўй, ўғлим, бошка пишируб берурман», деб олдидан олуб кўйди. Соқини кечғача хазон тошитуб, ишлатди. Соқи ҳоруб, чарчаб, қорни очуб ўлтургон эди. Оноси яна шул шўрбони иситуб олиб келуб, олдига кўйди. Соқи шўрбодан бир оз ичуб кўруб: «Мана, онажон! Бу қандай тотли шўрбо бўлмиш. Умримда асло мундоғ ширин шўрбони ичкониим йўқ»,— деди. Оноси кулуб: «Эй, ўғлим, бу бояги ўзинг ичмагон шўрбодур. Ҳозир сан ҳаракат қилдинг, ишладинг, қорнинг очди, иштаҳанг очилди. Шўрбо ҳам ширин бўлди»,— деди.

Ҳ и с с а:

Ишламак иштаҳа очар,
Дангаса ишдан қочар.
Аёғ югуруги ошга элтар,
Тил югуруги бошга етар.

ҚЎР ИЛА ЧЎЛОҚ

Бир Қўр киши ила Чўлоқ иккиси бир катта сув лабидан борур эдилар. Буларга сув устига ташдангон яғочдан ўтмак лозим бўлди. Чўлоқ айтдики: «Биродар, бу яғоч устидан ўтарга мани аёғим ярамас». Қўр айтдики: «Агар манинг кўзим бўлса эди, ўтардим», деди. Чўлоқ айтдики: «Бўлмаса сан орқангга офич, ман санга йўл кўрсатуб, аёқ кўядургон ерингни айтуб турай, иккимиз ўтуб кетармиз», деди. Шундай қилуб бир-бирларининг ёрдамлари ила икки ёрти бир бутун бўлуб, сувдан ўтдилар.

Ҳ и с с а

...Мухтож вақтида қўлдан келганча бир-бирига ёрдам қилмак, ҳожат чиқормак лозимдур.

«МАКТАБ ГУЛИСТОНИ» КИТОБИДАН

ГАЙРИЖИНСИЙ ИТТИФОҚ

(Крилуфдан таржима)

Бир куни Тошбақа, Балик, Ўрдак,
Қилдилар маслаҳат учи бирдак,
Дедилар: Биз арбакаш буламиз,
Тортармиз арбани ва ё ўламиз.
Епишуб бир арбага маҳкам.
Жон-дилдан чекурди уч ҳамдам,
Кучлари арбага етушмас эди.
Арба бунлар йўлига кетмас эди.
Ўрдак осмони сарига тортарди,
Балик эса ёнига тортарди,
Тошбақа судрар эрди орқа сори.
Йўк эди иттифоқнинг осори.
Қилдилар қанча вақт бебаракат,
Арба урнида турди беҳаракат.
Мунда ким айб эгаси, ким айбсиз,
Бир қаводис бизим учун кайфсиз.
Бу иши бир киши гузал биладур,
Арба ҳамин кимирламай турадур.

ТУЛКИ ИЛА СЕРКА

(Крилуфдан таржима)

Тулки сакраб юрар эди чўлда,
Бир кудук бор эди ушал йўлда.
Ногаҳон тушди-кетди гумбурлаб,
Чоҳ ичинда утирди ғунғурлаб.
Ул кудук тор эди, чиколмаз эди.
Тулкининг бахтига суйи оз эди.
Серка ўтлаб юурди йирокда.
Сусабон сув кидирди шул чокда.
Серка чоҳ бошига келиб оралаб,
Кўрди Тулкини тепадан мўралаб.
Тебратиб тўрбадек узун соқолин,
Сўрди Тулкининг ҳол-аҳволин.
Серкага Тулки мактади сувни,
Сув деганда тошарди нафси уни.
«Сув десанг, туш, бу ерга, улфат бўл,
Сув деган бу кудукда эркан мул».
Серка отди ўзин кудук сори,
Тулкининг ҳийласи бўлиб бори,
«Гум» этиб тушди Серка сув ичиға,
Сувлари сачради кудук четиға.
Тулки айтди: «Аё, узун соқол!
Дузға етдинг энди сен якқол.
Сувни тўйганча ман ичуб эрдим
Қолганин бутун санга бердим».
Сакрабон Серка устига чикди,
Андан ирғиб юқорига чикди.
Серканинг соҳиби неча муддат,
Ахтарубон бўлуб эди дикқат.
Охири бу кудукда кўрди они,
Серканинг қолмиш эрди ёрти жони,
Минг машаққат бирлан чиқарди базўр,

Серка булган эди чулок ҳам кўр.
Соҳиби Серканинг кўриб холин,
Айтди бошин силаб, тараб ёлин:
«Эй сақоли чуқ, ақли йуқ Серкам,
Қилди Хижрон соддалик, эркам...»

МАЙМУН ИЛА КЎЗОЙНАК

(Крилуфдан таржима)

Жуда қартаймиш эрди бир Маймун,
Кўзин нури қолмаб эрди бутун.
Ул эшитди бу дард учун дармон —
Кўзойнак тутар эмиш инсон.
Пул йиғуб кўзгуни сотиб олди.
Ўзини қайтага захматга солди.
Гоҳ тутарди думига, гоҳ кўзига,
Фойда бермасди ойнаги ўзига.
Бўлди Маймун тақолмайин хайрон.
Деди: «Хуб хийлагар эрур инсон,
Манга ким деди они олғил деб,
Ким буюрди кўзингга солғил деб,
Қурсин ойнак кўзимни қилди хира.
Туф! Бу дунёни эътибори йўқ.
Очни ҳолин биладурми тўқ?!
Сарф этар пулни йўққа инсонлар,
Тақмазам ойнақини энди сира
Қилмаюр кўр ва шолга эҳсонлар.
Кимга айтай бу дарду хасратни,
Ким эшитгай бу қайғу, кулфатни,
Кўзларим ожиз, ўзим қариман,
Мустаҳикман, камина камтаринман.
Ҳеч киши сўрмаюр бу аҳволим,
Кетди қувват, мадорим, иқболим.
Кўзгу ҳам менга қилмади дармон,

Дилда ҳасрат, кўнгулда кўп армон.
Кўзгининг хайри йўқ экан мисқол». Деб отиб тошга урди ул дарҳол.
Ойнагин парча-парча қилди ўзи,
Ўртануб дер эди ўзи бу сўзни:
«Ойнак олмоқ ўзи экан осон,
Мушқули ани тақмогида экон». Кимки ҳаддидан ошиб иш қилса,
Охири бўлур шулай, Ҳижрон.

ИТ ИЛА ЙЎЛОВЧИ

(Крилуфдан таржима)

Кечкурун йўл кетарди икки киши
Сўзлашувдан йўқ эрди ўзга иши.
Ногаҳон бир кучук чиқиб боғдан —
Вовуллади бунлара сўл ва соғдан.
Ит овозини эшитди бошқалари —
Келдилар, жам бўлди ёшу қари.
Йиғулуб барчаси хужум этди.
Йўлчилар ақли бошидан кетди.
Йўлчилардан бири олиб бир тош,
Урмоқ улғонда айтди бир йўлдош:
«Қўй, қўлинг оғритуб нима қиласан,
Итларнинг феълини ўзинг биласан.
Ҳамла қилганга бермаюр роҳат,
Ит гуруҳинда бўйладур одат». Итлара солмайин қулоғ онлар,
Тўғри кетурдилар икки жонлар.
Ур-йикит, секин-секин ҳаммаси,
Тарқалуб кетди, қолмади бириси.
Ит деган итлигин қилаберадур,
Эътибор этмасанг кетаберадур.

ТУРҚИЙ ГУЛИСТОН ЕХУД АХЛОҚ

Мен бу асари ночизонамни биринчи мактабларимизнинг юкори синфларида таълим бермак ила баробар улуг адабиёт муҳиблари, ахлоқ ҳаваскорларининг анзори олийларина такдим қилдим.

Ҳар кун ўлурам шомғача мен ғамга гирифтор,
Ҳар шаб ёнарам, оташа парвона каби зор.
Ҳеч кимса эмас бу мени аҳволима воқиф,
Мен хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?!

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ АХЛОҚ

Инсонларнинг яхшиликга чақиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладургон китобни ахлоқ дейилур.

Ахлоқ илмини ўқуб, билуб амал қилган кишилар ўзининг ким эканин, жаноби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмак учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмини, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг қадрини, қимматини билмас. Ўз айбини билур, иқроқ қилуб, тузатмакка саъй ва кўшиш қилган киши чин баҳодир ва паҳлавон кишидур. Расули акрам набийи мухтарам афандимиз: «Мезон тарозусига қўйиладурган амалларнинг ичида яхши

хулқдан оғирроғи йўқдур. Муъмин банда яхши хулқ сабабли кечаси ухлмасдан, кундузлари рўза тутуб ибодат қилган кишилар даражасига етар»,— демишлар.

Сўйласанг, сўйла яхши сўзлардан,
Йўкса, жим турмоқинг эрур яхши.
Ўйласанг, яхши фикрлар ўйла,
Йўкса, гунг бўлмоқинг эрур яхши.
Ишласанг, ишла яхши ишларни,
Йўкса, бекорлигинг эрур яхши.

ХУЛҚ

Инсон икки нарсадан мураккабдур. Биринчиси нафсдур. Жасад кўз ила бор нарсаларни кўрур. Аммо нафс идрок ила яхшини ёмондан, оқни қорадан айирур. Жасаднинг ҳам, нафснинг ҳам бирор суврати бордурки, ё яхши ва ё ёмон бўладур. Жасаднинг суврати ҳаммага маълум бир нарсадурки, ҳар вақт кўзга кўрунуб турадур. Аммо нафснинг суврати кўзга кўрунмайдургон, ақл ила ўлчанадургон бир нарсадурки, буни хулқ деб аталур. Агар бир киши ёшлиқдан нафси бузулиб, тарбиясиз, ахлоқсиз бўлуб ўсдиму, «оллоҳу акбар», бундай кишилардан яхшилик кутмак ердан туруб юлдузларга кўл узатмак кабидур. Расули акрам набийи мухтарам саллаллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Бир тоғнинг ўрнидан кўчуб кетгонини эшитсангиз ишонингиз, аммо бир одамнинг хулқи бошқа бўлди деб эшитсангиз, ишонмангиз», демишдур.

Хулқи ёмон юз гўзалидан на суд,
Юз гўзали хулқни қилмас кашуд.
Хулқ маризига даво истасанг,
Марг давосин берилур — кистасанг.
Хулқи ёмонинг кетураб кўп зарар,

Хулқинг ўзи бошинга калтак урар.
Хулки фано бўлса, дегил — алҳазар,
Хору залилликда қолур дарбадар.

ЯХШИ ХУЛҚ, ЁМОН ХУЛҚ

Ахлоқ уламози инсонларнинг хулқларини иккига бўлмишлар: Агар нафси тарбият топиб, яхши ишларни қилурга одат қилса, яхшиликга тавсиф бўлуб «яхши хулқ», агар тарбиятсиз ўсуб, ёмон ишлар ишлайдургон бўлуб кетса, ёмонликга тавсиф бўлуб «ёмон хулқ» деб аталур. Жаноби ҳақ инсонларнинг асл хилқатда истеъдод ва қобилиятли, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадургон қилуб яратмишдур. Лекин бу инсондаги қобилиятни камолга еткурмак тарбия ила бўладур. «Қуш уясинда қургонин қиладур» Инсон жавҳари қобилдур. Агар яхши тарбия топиб, бузук хулқлардан саклануб, гузал хулқларга одатлануб катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул, бахтиёр бир инсон бўлуб чиқар. Агар тарбиятсиз, ахлоқи бузулуб ўсса, аллоҳдан қўркмайдургон, шариатга амал қилмайдургон, насиҳатни қулоғига олмайдургон, ҳар хил бузук ишларни қиладургон, нодон, жоҳил бир расвойи олам бўлуб қолур. Расули акрам набиййи муҳтарам афандимиз: «имони комил бўлган кишилар яхши хулқли бўлурлар, сизнинг энг яхшиларингиз хотунларига яхшилик қилганларингиздур»,— демишлар.

Худонинг раҳмати, файзи ҳама инсонга яқсардур,
Ва лекин тарбият бирла етушмак шарти акбардур.
Туғуб ташлов била бўлмас бола, бўлгай бало сизга,
Вужуди тарбият топса, бўлур ул раҳнамо сизга.
Темурчининг боласи тарбият топса, бўлур олим,
Бузулса хулки, Лукмон ўғли бўлса, бўлгуси золим.
Ёмонларга қушулди Нухнинг ўғли бўлди беимон.
Юрурди Қаҳф ити хўблар ила бўлди оти инсон.

ТАРБИЯ

Тарбия «педагогия», яъни бола тарбиясининг фани демакдур. Илми ахлоқнинг асоси тарбия ўлдуғиндан шул хусусда бир оз сўз сўзлаймиз. Боланинг саломати ва саодати учун яхши тарбия қилмак, танини пок тутмак, ёш вақтиндан маслақини тузатмак, яхши хулқларни ўргатмак, ёмон хулқлардан асраб ўсдурмакдур. Тарбия қилгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилгони каби тарбияни боланинг вужудидаги жаҳл маразига яхши хулқ деган давони ичидан, поклик деган давони устидан беруб, катта қилмак лозимдур. Зероки, (Ҳассану ахлоқи кўш) амри шарифи узра хулқимизни тузакмакга амр ўлингандимиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур.

Ахлоқимизнинг биносининг гўзал ва чиройли бўлишига тарбиянинг зўр таъсири бордур. Баъзилар «Тарбиянинг таъсири йўқ, инсонлар асл яратилишида қандай бўлсалар, шундай ўсарлар, табиат ўзгармас:

Ёмон хў тузалмайди дармон ила,
Ипак ўлмас ип, ранги алвон ила.
Боқинг бир дарахт мевасидур ёмон,
Бўлур яхши пайванд, парво билан.
Билур ҳар киши аслини рангидан
Ва ёким улангандаги зангидан»,—

демишлар. Лекин бу сўз тўғри эмасдур. Чунки тарбиянинг ахлоқга албатта таъсири бўладур. Орамизда масал борки, «Сут ила кирган жон ила чиқар», мана бу сўз тўғридур. Расули акрам набиййи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Бешиқдан то мозорга боргунча, илм ўрган» демишлар. Бу ҳадиси шарифнинг маъноси бизларга далилдур. Ҳукамолардан бири: «Ҳар бир миллатнинг саодати, давлат-

ларнинг тинч ва роҳати ёшларнинг яхши тарбиясига боғли-
дур», демиш... Ўз болаларини яхшилаб тарбия қилмак
оталарга фарзи аён, ўз миллатининг етим қолган болалари-
ни тарбия қилмак фарзи кифоядур. Памғамбаримиз: «Бо-
лаларингизни етти ёшида намозга ўргатингиз. Агар ун
ёшида ўқумаса урингиз»,— демишлар.

Ҳар кишининг дунёда ороми жони тарбият,
Балки охирида эрур доруламони тарбият.
Тарбият ҳамроҳ этадур ҳур ила ризвонлара,
Гар десам бўлмас хато, жаннат макони тарбият.
Мояи зилли ҳумодир тарбиятнинг сояси,
Бизда анко тухмидек, йўқ ошиёни тарбият.

ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНИ

Эмди очик маълум бўлдики, тарбияни туғулгон кундан
бошламак, вужудимизни қувватландурмак, фикримизни
нурландурмак, ахлоқимизни гузалландурмак, зехнимизи
равшанландурмак лозим экан, тарбияни кимлар қилур,
қайда қилинур, дегон савол келадур. Бу саволга бирин-
чи — уй тарбияси — бу она вазифасидур, иккинчи — мак-
таб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва
хукумат вазифасидур,— деб жавоб берсак, бир киши де-
юрки, «Қайси оналарни айтурсиз, билимсиз, боши пахмоқ,
қўли тўқмоқ оналарми?» Ўзларида йўқ тарбияни қайдан
олиб берурлар?!— дер. Мана бу сўз кишини эзар, бағрини
ёндурур. Отасига нима дерсиз?— десак, «Қайси ота! —
Тўйчи, улоқчи, базмчи, дўмбирачи, карнайчи, сурнайчи,
илм қадрини билмагон, илм учун бир пулни кўзлари қийма-
гон, замондан хабарсиз оталарни айтурсизми? Аввал ўзла-
рини ўқутмак, тарбия қилмак лозимдур», дер. Мана бу
сўзларни эшитгач, умид қўллари қўлтуққа урилур.

— Хайр, бўлмаса, муаллим-чи?!— десак,— Қайси му-
аллим? Мақсади пул, маслағи шухрат, юқори мактабларда

ўқумагон, усули таълим кўрмагон муаллимларни айтурсизми? Аввал ўзлари дорулмуаллимларда ўқумақлари, сунгра дарс бермақлари лозимдур», дер. Мана бу сўз инсонни ҳайрат дарёсига ғарқ қилур.

Мударрисларга на дерсиз десак, «Қайси мударрис?— матлаблари ош, мақсадлари чопон, дарслари беимтихон, ислоҳ яқинидан юрмаган мударрисларни айтурсизми? Булар ўз вазифаларини билуб нафсларидан кечуб, замонага мувофиқ равишда дарсларини ислоҳ қилуб, имтихон бирла ўқутмақлари лозимдур», дер. Мана бу сўз ҳар кимни «Алислоҳ» демакка мажбур қилур. Бўлмаса, ҳукумат-чи?— десак, «Хайр, ҳукумат ҳамманинг отасидур, ўз фуқаросининг болаларини тарбия қилмаги лозим». Шунинг учун бизнинг Русия ҳукумати ўгай бўлсак ҳам ҳар ерда бизлар учун ҳам мактаблар очуб, болаларимизни текин ўқутур. Лекин ўзимиз иш билмагон, ялқов, уйда она тарбияси, отадан пул тарбияси, муаллимдан ахлоқ тарбияси, мударрисдан фунун тарбияси кўрмагонимиздан, ҳукумат мактабларидан ҳам ўз ҳиссаларимизни ололмаймиз», дер. Мана бу сўз бизларни тарбиядан маҳрум, ҳуқуқнинг на эканин билмагонлиғимизни билдурур.

Алҳосил, тарбия бизлар учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё саодат ё фалокат масаласидур.

Агар бир қушнинг ёш боласин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрагон бирла ром
Қилолмас, киши саъй қилса мудом.
Керак тарбият ёшликдан демак,
Улуғ бўлса, лозим келур ғам емак.
Эгур бемашакқат киши навдани,
Туғунчи эгур куйдириб кавдани.

БАДАН ТАРБИЯСИ

Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўкумок, ўкутмок, ўрганмок ва ўргатмок учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларинда, ишларинда ибодатларинда камчилик килурлар. Маншатимизнинг роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлидур. Биз сиҳатимизни сақламак ила амр ўлинганиз, шунинг учун вужудимизи ҳифзи сиҳатга зид бўлгон ёмон одатлар ила чурутмақдан сақланмаклигимиз лозимдур.

Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўюб, астарини ювуб, овора бўлмок кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур. Шунинг учун ота-оналар болалари касал бўлган замон бепарволик қилмай, тезлик ила табиб ё дўхтурга боқизмак керак. Имом Шофеъи ҳазратлари: «Илм икки хилдур: бири бадан илми, иккинчиси дин илми»,— демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сиҳат қоидаларини билмак, саломатликка терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур.

Ичкулик, кўкнор, наша, афюн, тарёк, чилим, нос, попирус каби баданнинг саломатлигига зарарли, оғулик, баъзиси ҳаром, баъзиси макруҳ, баъзиси исроф бўлган нарсалардан қочмак, сақланмак шариат, ақл, ҳикмат юзасидан лозимдур. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳар нарса кўп ичганда маст қиладургон бўлса, ман сизни онинг озгинасидан ҳам наҳй қиламан»,— демишлар.

Саломатликни сақлов лозим ишдур,
Гунаҳдин сақла жисминг ёзу қишдур.

Қасал бўлсанг, бўлур дунё қоронғу.
Маишат талх ўлуб, ҳасрат чекишдур.
Ҳарому шубҳадан пок эт ўзингни,
Бу дунё айшу ишратдин кечишдур.
Ҳама ишратчи ҳижронликда кетди,
Бу оламдан бир иш ишлаб кетишдур.

ФИКР ТАРБИЯСИ

Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келгон, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юклангон муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сунг даражада муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлидур. Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бўлса ҳам иккиси бир-биридан айрилмайдургон, бирининг вужуди бирига бойлангон жон ила тан кабидур. Масалан, жой солинмагон яхши бир уйнинг ичида ўтурмак мумкин ўлмадиғи каби, ичига ҳар хил янги ашёлар тўлдуруб зийнатлангон эски иморат ҳам ўлтурушга ярамайду. Башарти ўлтурулса, инсонлар: «Эски уйга янги золдевор», «Қир кўйлақка жун жияк», «Мис қозонга лой туюқ» каби ҳажв, кулги қилурлар.

Фикр агар яхши тарбият топса,
Ханжар, олмосдан бўлур ўткур.
Фикринг ойинаси олурса занг.
Руҳи равшанзамир ўлур бенур.

АХЛОҚ ТАРБИЯСИ

Инсонларга энг муҳим, зиёда шараф, баланд даража бергувчи ахлоқ тарбиясидур. Биз аввалги дарсда тарбия ила дарс орасида фарқ бор, дедук, чунки, дарс олувчи —

билувчи, тарбия олувчи — амал қилувчи демакдур. Шунинг учун тарбия қилувчи муаллимларнинг ўзлари илмларига омил бўлуб, шогирдларга ҳам бергон дарсларини амал ила чоқуштуруб ургатмаклари лозимдур. Бу равиш таълим ила берилган дарс ва маълумот шогирдларнинг дилига тез таъсир қилуб, муллои боамал бўлурлар. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайхи, васаллам афандимиз: «Энг ёмон кишилар илмига амал қилмайдургон кишилар», — демишлар. Агар тарбия қилувчи муаллим ўзи олим бўлуб, амалсиз бўлса, бунинг ҳам шогирдларнинг ахлоқиға зўр таъсири бўладур. «Домламнинг ўзи фалон жойда фалон ишни қилди. Аммо бизларга қилманглар, ҳаромдур, деб ваъз этадур», деб ва хаёлларига буйла шак ва шубҳа тушуб қоладур.

Б а й т

Минбар узра жилва айлаб, ваъз этарлар, қилма, деб,
Ўзларин хилватда курсанг, они қилмоқда эмиш.
Ичма сув, дерлар биза олтун-кумуш асбобда —
Билсамиз мақсудлари қултуқға урмоқда эмиш.

ЯХШИ ХУЛҚЛАР

Яхши хулқ: бир қисми ўз нафсимизга, бир қисмини бир-биримизга қаршу ишлатмак учун керакли бўлгон яхши хулқлар: фатонат, диёнат, назофат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижоат, илм, сабр, ҳилм, интизом, миқёси нафс, виждон, ватанни суймак, ҳаққоният, назри ибрат, иффат, ҳаё, идрок ва зако, ҳифзи лисон, иқтисод, виқор, хавф ва ражо, итоат, ҳақшунослик, хайрихоҳлик, мунислик, садоқат, муҳаббат ва афвдур. Мана шу ёздиғимиз, яхши хулқлар ақл ва шаръи шарифға мувофик. Аллоҳ таоло ҳам бандалар қошида мақбул ва муътабардур. Эмди бу яхши хулқларини қулға олмак учун ота-она, муаллим-устодларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла тинглаб, доим

хотирда тутмок, ахлоки яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоки бузук, ёмон кишилардан кочмак лозимдур... Бизим шариати исломияда: ахлоки ҳасана» — яхши хулклар ила хулкланмак, ҳар нарсага ибрат кўз ила боқуб, хулкини тузатмак вожибдур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Исломиятда бузуклик йўқдур, бузукликни устига олув ҳам йўқдур. Исломиятда энг муътабар кишилар яхши хулк эгаларидур», — демишлар.

Б а й т

Яхши бирла юрса ҳар ким, мақсуди ҳосил бўлур,
Юрса нодонлар ила бир кун бориб қотил бўлур.
Катталар қилгон насихатни кичиклар олмаса,
Оқибат хулқи бузук, бир беадаб жоҳил бўлур.

«ФАТОНАТ»

Фатонат ақл эгаси бўлув демакдур. Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди яғонасидур. Рух ишловчи, ақл бошловчидир. Инсон ақли ила дин эътиқодини маҳкам қилур, шариат ҳукмларига бўйсунур. Ақлсиз жинни кишилар буларга бўюн қўймас, шариатдан ташқари ишларни ҳам қилур. Жаноби ҳақ инсонни ҳайвонлардан сўз ва ақл ила айирмишдур. Ҳайвонлар ўзларига бўлақлар тарафидан келадургон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшук ва тирноқлари ила қайтарурлар. Лекин инсон жаноби ҳақ тарафидан берилмиш ақл ва идроки соясида ўзига келадургон зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги ҳайвонларни асир қилуб, бўйнидан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг ақлидур.

Илм инсонларнинг мадори, ҳаёти, раҳбари нажотидур. Илм урганмак, олим бўлмак учун мактабга кирмак, му-

аллимдан таълим олмак лозим. Ақлсиз кишилар на мактабга кирар ва на муаллимни билар. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу васаллам афандимиз: «Эй инсонлар! Ақлингизга тавозеъ қилингиз. Сиз жаноби ҳақ буюрган ва қайтарган нарсаларни ақлингиз ила билурсиз», — демишлар.

Ҳукамолардан бири: «Агар ақлингни қўли нафсингни жиловини ушласа, сани ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар. Ҳар нарса кўп бўлса, баҳоси арзон бўлур. Ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур», демиш:

Ақлдек зебо сифатни кўрди ҳақ инсонга эб,
Оқил инсонлар билан берди жаҳон-оламга зеб.
Ақл нури бирла тўлди дунёга илму ҳунар,
Ақлсиз инсон қачон билгусидур нафъу зарар.

ДИЁНАТ ИСЛОМИЯТ НАЗОФАТ

Назофат деб аъзоларимизни, кийимларимизни, асбобларимизни пок ва тоза тутмоқни айтилур.

Поклик зеҳн ва идрокингни кенг ва ўткур қилур. Халқ орасида эътибор ва шуҳратга сабаб бўлур. Поклик ила ҳар хил касаллардан қутулуб, жонимизнинг кадрина билгон бўлурмиз. Пок бўлмак саломатимиз, саодатимиз учун энг керакли нарсадур. Пок бўлмаган киши аллоҳ ҳам халқ қошида севимсиздур. Йиртиқ, эски кийимлар киймак айб эмас, янги кийимларни кир қилуб, ёғини чикоруб юрмак зўр айб ва гуноҳдур. Чунки бу иш шариятга терс, тарбияти баданга зид, ажнабийлар кўзига исломиятни чиркин қилиб кўрсатмоқ бўладур, ҳам бир йилга етадургон кийимлар олти ойга етмай қирқилуб тамом бўладур. Бу исроф мол кадрина билмасликдур. Ифлослик балосидан поклик давоси ила қутулмоқ керак. Баликнинг ҳаёти сув ила улдиги каби, инсоннинг саломатлиги ҳаво иладур. Агар тан пок бўлуб, ювилуб турмаса, кулоқ кир бўлса эшитмағони каби

бадан ҳам ўзига керак бўлгон хавони ичига ололмас, ичидаги рутубат ҳам кирдан ўтуб чикиб кетолмас, чунки бадан элак каби кўзлукдур. Агар кўзи кир олса, ун туруб сув ҳам ўтмас. Шунинг учун тамизи бўлмаган кишилар кўркинч касалларга тезгина гирифтор бўлурлар. Шодликлари ғамда, олтундан кадрли умрлари касалхоналарда ўтар. Мана шуларни риоя қилуб, шариатимиз бизга покликни фарз қилмишдур. Поклик мусулмонлиғнинг илдизидур. Шунинг учун тани, кийими, жойнамози пок бўлмаган кишининг ибодати ҳам дуруст бўлмайдур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ислом дини пок диндур. Бас, пок бўлингиз, пок бўлмаган киши жаннатга кирмас»,— демишлар.

Халки олам суйгусидур тозалик ва покни,
Поклик ортургисидур фаҳм ила идрокни.
Ҳар кишининг кўксига поклик нишони бўлмаса,
Тозалик майдонидан қувғайлар ул бебокни.

САЪЙ ВА ҒАЙРАТ

Саъй ва ғайрат деб устига юкланган ибодат ва хизматларни ҳаракат бирла адо қилмакни айтилур. Шариат ҳам ақл юзасидан ялқовлик қилуб, ишсиз, бекор юрмак дуруст эмасдур. Зероки, Қуръони карим бизларни саъй қилмоқға амр этмишдур. Дангасалик ҳар вақт инсонни хор, тама балосига гирифтор қилур. Бир ишга машғул бўлгон кишилар вақтнинг қандай ўтгонини билмас. Ялқов кишилар учун бир соат вақт ўткармак қиёматдан қийиндур. Ғайрат вужудимизга қувват, масъуд ва бахтиёр бўлишимизга сабабдур. Шунинг учун ҳар биримиз саъй қилуб, ўз кучимиз ила маишатимизга керак бўлгон нарсаларни топуб, бошқаларга мухтож бўлмай, роҳат-роҳат яшамоқимиз лозимдур. Сихатимиз, саодатимиз, сарватимиз, қаноатимиз, сабри миз, фазилатимиз, алҳосил, бутун ҳаётимиз ҳаракатимизга боғлидур. Ҳаракатлик кишилар тезгина мақсудларига

етурлар. Ялқов кишилар ҳар нарсадан маҳрум, доим бошқаларнинг ёрдамига муҳтож бўлиб, хорликда қолурлар.

Киши ёш вақтида илм ва маърифат, хунар ва санъатга буйин қўймас, тараддуд қилмас, албатта, қора ишчи бўлуб қолур. Шариатга терс, қонунга зид бўлмагон хизматларни қилмак айб эмасдур. Агар бунга ҳам буйин қўймай, бу кўмурчилик, бу темирчилик — манга муносиб иш эмас, деб дангасалик қилуб, ишсиз юрса, зўр айб, ғайратсизликдур. «Ғайратликдан имон қутилмас» деган масал бор. Бунга қараганда дунё ва охиратимиз учун ғайратни қўлдан бермаслик лозимдур. Ғайрат имона, салобати виждона далолат этар. Ҳазрати Умар эшик олдида бекор ўтирган бир кишини кўруб: «Ғайратсиз кишилардан худо безор, исломият ғайрат ила ривож топди, сендек ялқов кишилардан исломият ҳазар қилур» — демишлар.

РИЁЗАТ

Риёзат деб савоб ишларни қилуб, гуноҳ ишлардан сақланмоқни айтилар. Риёзат адабнинг қони, руҳнинг дармонидур. Инсонларни тўғри йўлга солуб, эгри йўлдан қайтарувчи риёзатдур. Шул сабабли риёзат қилувчилар оқил ва фозил бўлурлар. Аллоҳ ҳам халқ қошида мақбул ва муътабардур.

Ялқовлик, кўп ухламак, ёмон одамлар ила юрмак, вақтни бекор ўткармак, айшу ишрат қилмак, кўп ошамак, фойдасиз сўзлар сўзламак, самоварларда, кўчаларда азиз умрини бўш ўткармак каби ишларнинг ҳаммаси риёзатга зид, умрнинг эгови, худонинг ғазабидур. Аллоҳнинг буйруғи, расулуллоҳнинг суннатлари, шариат қил деган ишларни бирин-кетин уз вақтида қилмак ибодат ҳам риёзатдур.

Риёзатни риоя қилган кишилар ҳеч вақт шариат йўлидан айрилмас, Аллоҳ буйруғидан четга чиқмас ва бу йўл ила охират азобидан қутулур, роҳат ва раҳмат саройига кирар, риёзатни риоя қилмаган кишилар Аллоҳ таолонинг

ризосини тополмас, хор-зор бўлуб, охиратда аламлик азобига гирифтор бўлур.

Афлотун ҳаким: «Мен риёзатдаги лаззатни ҳеч нарсада кўрмадим, зероки, вужудимнинг саломати, руҳимнинг саодатини риёзатда топдим. Шунинг учун риёзат айна саодатдур, чунки фикрнинг, тилнинг ислоҳи баданнинг риёзатига боғлидур»,— демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Тан риёзатидан кўпроқ руҳ риёзати лозимдур. Мард киши ўзини риёзат ва адаб ила кўрсатсун. Инсон ила ҳайвон орасидаги фарқ ёлғуз маишатда эмас, яхши ахлоқ касб килмоқдадур»,— демиш.

Риёзат мевасидур асли бодом,
Юзи — каттиғ, ичидур — ишта инъом.
Кишин мақсудина элтар риёзат,
Риёзатсиз иш ўлгай бесаранжом.
Агар сабру риёзат чексанг, эй жон,
Пишиб олдингга тушгай меваи хом.

ШИЖОАТ

Шижоат деб ботир ва юракли бўлмакни айтилар. Шажия киши ҳеч нарсадан кўрқмайдургон ботир ва юракли бўлур. Саъй ва ғайратнинг зидди дангаса ва ялқовлик ўлдиғи каби, шижоатнинг зидди кўрқоқликдур. Кўрқоқ киши ўзининг соясидан ҳурқар, ҳеч бир иш қилишга юраги бўлмас. Кўп кишилар ваҳима ва кўрқоқлик орқасидан молларидан, жонларидан, ватанларидан айрилурлар. Шунинг учун ҳар ишда шижоатни қўлдан бермаслик лозимдур. Шижоат инсониятнинг соф ойинаси, иффат, ғайрат, истикомат каби яхши хулқларнинг нуронийсидур. Шижоатнинг ҳақиқати қалбнинг матонатиндан, руҳнинг саломатиндан иборатдур. Ҳозирги замонда ботирлик, бойликда қайси давлат ва миллатнинг давлати бўлса, шул устуи бўлмакдадир. Чунки ҳукумат учун, халқ учун хунар, хунар учун илм, илм учун оқча лозимдур.

Сарватли миллатлар миллиятларини йўқотмас, роҳат ва саодатда яшар. Бу кунда маданий миллатлар урушларини тижорат ва саноатга айландурдилар ва бу сояда бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар. Сеҳргар ва жодугарлик ила эмас, тижорат ва саноатгарлик ила чолишқон Еврупо, Африқо ва Осиёни ўзига асир ва мусаххар қилмакдадур.

Бу замонда фил ила жанг айламак, эрлик эмас,
Эр ўшалдурким, тутар илму ҳунарнинг ёқасин.
Бешлаб, ўнлаб сўм топишса илм ила ағёрлар,
Биз бўлуб хаммол, оладурмиз тийинлаб чоқасин.
Бошқалар санъат, тижорат-ла тараққий айласа,
Бизни эл тортар аёғдан ўлган отнинг тоқасин.

ҚАНОАТ

Қаноат деб жаноби ҳақ тарафидан ихсон бўлган аҳволга етишдурғимиз неъмат ва молга шукр, бошимизга келган факр, мусибат, фалокатларга чидаб, сабр қилмоқни айтилуру. Қаноат ҳасад, тама, ҳирс, хорлик каби иллатларнинг давоси, нафсимизнинг ғиносидур.

Қаноат бир хазинадурки, нақдинаси кундан кун ортар. Бу хазинага эга бўлган кишилар умрларини шавқ ва роҳатда кечирурлар. Бунинг ила баробар қаноатсизликдан пайдо бўладургон ҳасад деган жоннинг энг зўр душманидан қутулурулар. Чин инсонлар кишининг молина, мулкина, саодатина, маишатина ҳасад қилмас, қаноатдан айрилмас, умрини роҳатда ўтқарур. Инсон ҳар бир ишга кучи етгунча чолишмоқ, жаноби ҳақ тақдирдаги нарсасидан нимани берса, шунга қаноат қилмоқ лозимдур.

Зероки, инсон ўз маишатини, номусини сақламақ учун фидойи жон даражасига боргунча саъй қилмоқга буюрилмишдур, лекин бу саъйнинг машруи ҳар бир ишда қаноатни қўлдан бермасликдур. Оламда қаноат каби дилни поклайдурган нарса йўқдур. Жаноби ҳақнинг амрига итоат қандай саодат эса, тақдирига қаноат зиёда бахтиёрликдур.

Ҳазрати Али афандимиз: «Дунёда саъй-жадали ила маишат утқарган қаноат эгаси ҳеч кимга муҳтож бўлмаган зур бойлар каби роҳатда, саодатда яшар»,— демишлар.

Афлотун ҳаким: «Инсоннинг саодати қаноатини қўлда тутмакда, сарват ва маишат туғрисида жаноби ҳақнинг тақдирига рози бўлмакдадур»,— демишлар.

ИЛМ

Илм деб ўқумак, ёзмакни яхши билмак, ҳар бир керакли нарсаларни урганмакни айтилуру. Илм дунёнинг иззати... Илм инсон учун ғоят олий ва муқаддас бир фазилатдур. Зероки илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур. Зеҳнимизни, фикримизни қилич каби ўткур қилуру. Савобни гуноҳдан, ҳалолни ҳаромдан, тозани мурдордан аюруб беруру. Туғри йўлга раҳнамолик қилуб, дунё ва охиратда масъул бўлишимизга сабаб бўлуру. Илмсиз инсон мевасиз дарахт кабидур. Чунки илмсиз кишилар ота-онасига, қариндош-уруғига, ёр-дўстига, дин ва миллатига фойда еткурмак бир тарафда турсун ўз устига лозим бўлган ибодат ва тоатни ҳам лойиқча қила олмас. Илмнинг фойдаси шу қадар кўпдирки, таъриф қилғон бирла адо қилмак мумкин эмасдур. Бизларни илм жаҳолат қоронғулигидан қутқаруру, маданият, инсоният, маърифат дунёсига чиқаруру, ямон феъллардан, бузуғ ишлардан қайтаруру, яхши хулқ ва адаб соҳиби қилуру, аллоҳ таолога муҳаббат ва эътиқодимизни ортдируру, жаноби ҳақнинг азамат ва қудратини билдируру.

Алҳосил, бутун ҳаётимиз, саломатимиз, саодатимиз, сарватимиз, маишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илма боғлидур. Пайғамбаримиз: «Илмга амал қилгучилардан бўлингиз, нақл ва ривоят қилгучилардан бўлмангиз»,— демишлар.

Илм бир дарё, ичи тўлмуш дуру гавҳар билан.
Қиймату қадрин қачон билғай ани жоҳил илан.

АҚСОМИ ИЛМ

Илм диний ва фанний қисмлар ила иккига бўлинув.

Диний киши бўлмак учун улуми диния ўқимак ила баробар ҳисоб, хандаса, тарих, ҳикмат, кимё, тиб, зироат илмлари каби фанний илмларни ҳам билмак, чин олим бўлмак лозимдур. Чунки бу илмларнинг иккиси ҳам дунё ва охиратимиз, ҳаёт ва саодатимиз учун энг керакли нарсалардур.

Ўткан замондаги ислом уламолари ҳар бир илмга тиш-тирноқлари ила ёпишдилар, ўқидилар, улум ва фунун соясида исломият тараққий қилди, маданият тарқатди, китобхоналар, қироатхоналар, етимхоналар, қамбағалхоналар, касалхоналар очилди. Ҳозирги мусулмонлар таассуб ва жаҳолатлари ила мақтану(в)лари каби, аввалги замон мусулмонлари илм ва маърифат, китоб ва асарлари ила мақтанурлар эди. Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси ёшларнинг илм ва маърифатига, ҳунар ва санъатига боғлидур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз:

«Илм ўқумак ҳар бир муъмин эру хотунга фарздур», демишлар. Бизлар на учун ҳаракат қилмаймиз, қимирламаймиз. Бошқа миллатларнинг ўғуллари, қизлари кеча демай, кундуз демай, киш демай, ёз демай илм йўлида жонларини фидо қилуб, қувушуб, югурушуб, кўзларимизни камашдируб турган бир замонда бизлар ҳамон уйқудан, ғафлатдан, жаҳолатдан бошимизни кўтармаймиз, ибрат олмаймиз. Пайғамбарларимиз: «Олим бўл, илм талаб қилувчи бўл, ёки илми эшитувчи бўл. Ҳеч бўлмаса, шуларга мухаббат қилувчи бўл, бешинчиси бўлма, ҳалок бўлурсан», демадиларму?

Топар илм ила одам ўғли камол,

Етурмас камола жамол ила мол.

Керак ўртанур илм учун шамъдек,

Танумоқ худони илмсиз маҳол.
Талабгор ўлур илма оқил киши,
Сотар илм бозори моли ҳалол.
Талаб айламак фарздур бизга илм,
Бу амр узрадур эр-хотун, ёшу чол.

САБР

Сабр деб бошимизга келган бало-қазоларга чидам-ли бўлмакни айтилуру. Ҳар бир ишда сабр ва совуқкон ила ҳаракат қилмак лозимдур. Чунки бошимизга келадургон бало ва қазо, заҳмат ва машаққатларнинг барчаси жаноби ҳақнинг иродаси ила ўлдиғи учун буларға сабрсизлик қилган кишилар ажр ва савобдин қуруқ қолурлар. Сабр инсонлар учун буюк бир фазилатдурки, жаноби ҳақ сабирларни суяр. Қуръони карим ичида кўп ерда сабрни, сабирларни мадҳ қилмишдур. Шариати исломияда жаноби ҳақ тарафидан келган бало ва қазоға сабр қилмоқ фарзи айндуру. Инсон ҳар бир ишни сабр ва матонат ила юритса, мақсудиға тинч ва роҳатда боруб етар, ҳамиша саодатда яшар.

Секин боргон киши мақсуда етгай,
Шошуб бесабрлар каж йўлга кетгай.
Агар сабринг бўса нафсингга йўлдош,
Сани тавфиқ раббонига элтгай.

Нафсини сабр ила ром қилгон киши ҳар ишда ошиқмай, оҳиста ҳаракат қилур. Нафсини ҳалокатдан, ғурурдан сақлар. Сабр бир шундай кучли нарсадирки, шахватни ифбатға, ғазабни шижоатға, шиддатни ҳилмға, катталикини тавозеъға, ёмонликни яхшиликға айландурмакға қуввати етар. Шул хусусда сўйланмиш бир ҳадиси шарифнинг маъноси — «Илм — имонли кишиларнинг муҳиби, ҳилм — ҳомийси, ақл — далили, яхши амал — сармоясси, мулоимат — волиди, авф — ахвони, сабр — ҳокими виждони».

дур» — дейилмиш. Араблар «Ассабр муфтоҳал-фараҳ — сабр шодлиғнинг калидидур», деюрлар.

Сабр ила ҳар мушкул иш зойил ўлур,
Сабр эдан мақсудина нойил ўлур.
Ҳар кишида бўлмаса сабри жамил,
Нафс куйина юруб соил бўлур.
Сабр қилсанг, ғурадан ҳалво битар,
Сабрсизлар, ўз оёғидан йитар.

ҲИЛМ

Ҳилм деб булар-бўлмас ишга аччиғланмайдургон, арслон юракли, юшоқ табиатли бўлмоқни айтилур.

Ҳилм инсонларнинг табиатидан хусумат, адоват, ғазаб, ҳиддат каби ёмон хулқларни йўл қиладургон ҳар кимга мақбул бир сифатдур.

Ҳилм илми ахлоқ юзасидан инсонга энг керакли нарсадур.

Нафснинг роҳати, қалбнинг матонати, фикрнинг саломати, виждоннинг ҳаловати ҳалим табиат бўлмоқ ила ҳосил бўлур. Чунки ҳалим кишилар ҳар қанча қувват ва қудрат соҳиби бўлса ҳам ўзидан ожиз кишиларга шиддат ила муомала қилмас. Фикри саломат кишиларнинг қалби ҳалим, таъби карим ўлур. Зероки, вужудимиздан пайдо бўладургон афъол ва ҳарокатимизнинг манбаи ҳавас ва орзудур. Бу ҳавас ва орзуга фақат ҳилм ила ғолиб келурмиз. Ва бу васила ила тўғри йўлга кируб, яхши хулқ соҳиби, дин ва миллат ходимларидан бўлурмиз. Дунёда чин инсон бўлмақ учун ҳаваснинг қўлига нафснинг жиловини бермайдургон, булар-бўлмас нарсалардан аччиғланмайдургон, совуққонли, юшоқ табиатли, мулойим сўзли, ҳалим ва сабрли бўлмақ лозимдур.

Зотига ҳилмияти мавсуф қилса, ҳар киши,

Икки оламда бўлур роҳат, ҳаловатда иши.

Сукрот ҳаким «Шиддат ила муомала қилган кишиларга ман виқор ва ҳалимлик ила муқобила қилурман, чунки ҳалим шиддатни, хусуматни паст қилур. Лекин кишини ожиз ва хорлик даражасига тушурадургон ҳалимликдан ман безор», демиш. Бу сўзга қараганда саховатнинг ифроти исроф ўлдиги каби ўринсиз ерда ҳилм истеъмол қилмак инсоннинг виқор ва эътиборини поймол қилур. Шунинг учун ҳилмият худудидан чиқмай ғазаб, ҳиддат каби ерларда ҳилм истеъмол қилуб, нафснинг ҳароратини паст қилмолидур. Лекин тебса тебранмайдургон, туртса тинг этмайдиргон бўлуб, ғайрат, шижоат ўринларига ҳам мулоимлик ишлатув ҳилмлик худудидан ошуб, бўшлик, анқовлик дунёсига чиқмакдур. Бундай ҳалимликдан қочмак, ҳазар қилмак керак.

Ҳалимликни қилсанг агар ихтиёр,
Бўлур халқи олам санга дўст-ёр.
Бўлур мевалик шохнинг боши паст,
Ҳалим ўлғуси оқили ҳушёр.

ИНТИЗОМ

Интизом деб қиладурган ибодатларимизни, ишларимизни ҳар бирини ўз вақтида тартиби ила қилмакни айтилур. Агар ер юзида интизом бўлмаса эди, инсонлар бир дақиқа яшолмас эдилар. Жаноби ҳақ еру осмонларни, ой ва юлдузларни, инсон ва ҳайвонларни, қурт ва қушларни шундай бир низом ила тарбият бериб яратмишдурки, ақл билмакдан, қалам ёзмакдан, тил сўзламакдан ожиздур. Дунёга келган пайғамбарларнинг ҳар бирлари дин ва шариатларини тарбият ва низом ила юрутмишлар. Хусусан, ислом дини мукамал равишда тартиб ва низомни риоя қилмишдур. Ва бу сояда озгина замонда ислом уруғлари

бутун дунё юзига ёйилмишдур. Ислон давлатларининг бар-
поси низом ва интизом ила ўлдиғи каби барбод ва инқирози
ҳам тартиб ва низомсизлик ила бўлмишдур. «Ҳайр, ўтган
ишга салавот». Алҳосил, ҳар бир миллатнинг тараққий ва
таолийси ишларини вақтида, низомдан чиқармай, тартиби
ила юритмоқға боғлидур. Шогирдлар мактаб ва мадраса-
лардаги замонга мувофиқ равишда қурилмиш низом ва тар-
тибларни риоя қилмаклари лозимдур. Чунки тартиб ва ни-
зомни риоя қилмагон кишиларнинг ишлари ҳамма вақт но-
тамом, ўзлари паришон бўлурлар. Аммо ишларини тартиб
узра юриткон кишиларнинг ишлари ерида, ўзлари тинч ва
роҳатда умр ўтқарурлар. Ҳозирги замонда бизнинг Туркист-
тон бойларининг ишлари тўхтаб, синувларининг биринчи
сабаби ишларини ахлоқсиз, билимсиз, мусриф, ялқов ки-
шиларга топширувлари ила баробар ўзларининг замонга
мувофиқ тартиб ва низомдан хабарсизликларининг емуши-
дур. Пайғамбаримиз: «Касбларнинг ортуғроғи хиёнатсиз,
ёлғонсиз қилғон савдо ва тижорат ила банданинг ўз қули
бирлан ишлаган ишидур», — демишлар.

Давлатнинг кони, манбаи, — тартиб-интизом,

Сарватнинг пойдори эрур иқтисоди том.

Муҳтожлик юзини кўрар деб гумон қилманг,

Тартиби бирла юрса кишининг иши мудом.

МИҚЁСИ НАФС

Миқёси нафс деб қиладургон амалларимизни, ишлари-
мизни шариат, инсоният қонунига мувофиқ ўлуб-ўлмадиғи-
ни виждонимиз ила ўлчаб кўрмакни айтилуру. Нафс ўлчови
ҳақиқий бир ўлчовдирки, инсоннинг ўз нафсига лойиқ
кўрмагон муомалани бошқалар ҳақида ижро этмоқға қўй-
мас. Фикр эгалари, инсоф соҳиблари ҳар вақт нафс ўлчови-
дан ташқари ҳаракат қилмас. Агарда бир сабаб ила шари-
ат ҳукмидан, инсоният қонунидан чет кетса, бу қабоҳатини
нафс ўлчови ила билуб, иккинчи мартаба қилмасга қасд ва

ният қилуб, шариат низомидан, инсоният чизигидан чикмасликға саъй ва ғайрат қилур.

Алҳосил, нафс ўлчови таърифдан ташқари инсонлар учун энг фойдали, ҳар кимча мақбул, буюк бир фазилатдур.

Буюк Искандар: «Дунёда энг ҳақиқий, тўғри ўлчов нафс ўлчовидирки, бу мезонда зарра нуксон йўқдур»,— демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Инсоннинг фазлу камолининг ўлчови нафснинг ўлчови ила ўлчанур»,— демиш.

Дунёда ҳар нарсанинг махсус ўлчови бўлар,
Банда афъолини виждони ила тортиб кўрар,
Бир ишига вазнда келса оғир ўз нафсига,
Ул ишинг қандоқ бўлақларга раво, лойик кўрар.

ВИЖДОН

Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладургон хиссиёт, яъни сезув, туймақдан иборат маънавий қувватни айтилар. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракотимизнинг яхши ва ёмонлигини, фойда ва зарарлигини онжак виждонимиз ила билурмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчиликларини ўлчаб билмак ила баробар, бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракотини сезур. Агар ишлагон иши шариат, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур. Қабоҳат ва ёмон ишларни қилса, нафрат қилур. Биз жаноби ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз ила айира билурмиз.

Виждон яхши хулқларнинг манбаи ўлдиғиндан виждон соҳиблари ҳар бир ишни беғараз, холис ният ила ишлар. Шул сабабли ҳар ким назарида мақбул ва суюкли булар.

Аммо виждонсиз кишиларнинг ишларида, ният ва амалларида, дўст ва ошноликларида ёширин бир ғаразла-

ри ўлдигиндан ҳар ваҳт ҳасрат ва надомат чекуб, виждон азобига гирифтор бўлурлар.

Ҳар бир инсоннинг ҳақиқий фоили виждонидур,
Меваси яхши амалдур, ҳосили виждонидур...

Инсон диний вазифаларини улуввиятини виждони соясида тақдир қила билур. Чунки, виждони саломат кишилар имон ва эътиқодларини камолга еткурмак учун жаноби ҳақнинг буйруқларини, дин ва миллатга фойдалиқ ишларни шод ва ҳуррамлик ила ишлар.

Алҳосил, виждон ҳар кимнинг афъол ва ҳаракотини кўрсатадургон мусаффо бир ойнадурки, бу кўзгига чин назар қилгон киши ўз айбу камчиликларини тузатмак ҳаракатида бўлуб, бошқаларнинг айб ва қусурларини охтармоқга вақти бўлмас. Бизим исломиятда виждон ахлоқини ислоҳи учун саъй-ҳаракат қилмак лозим ўлдигиндин шул доирада ҳаракат қилгон кишилар икки жаҳонда азиз ва муқаррам бўлурлар.

Арасту ҳаким: «Рухимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз фикримизга қувват бергувчи бир воситаи идрокия» — деюр. Яъни, ҳиссиётимизнинг рухимизга таъсир эттирғувчи бир робитаи электриқиясидур, демиш.

Ибн Сино ҳаким: «Виждон руҳ ва фикримизнинг туйғун қилмакга биринчи воситадур», — демиш.

Соф виждон каби ҳеч комила мезон ўлмаз,
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмаз,
Шод-масрур ўлур инсоф ила виждонли киши,
Кимки виждонсиз эса, тўғри, чин инсон ўлмаз.

ВАТАННИ СУЙМАК

Ҳар бир кишининг туғулуб ўскон шаҳр ва мамлакати-

ни шул кишининг ватани дейилур. Ҳар ким туғилгон, ўскон ерини жонидан ортиқ суяр. Ҳатто бу ватан ҳисси-туйғуси ҳайвонларда ҳам бор. Агар бир ҳайвон ўз ватанидан — уюридан айрилса, ўз еридаги каби роҳат-роҳат яшамас. Маишати талх бўлуб, ҳар вақт дилининг бир гушасида ўз ватанининг муҳаббати турар.

Биз туркистонликлар ўз ватанимизни жонимиздан ортиқ суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик иссиғ чўлларини, эскимўлар шимол тарафларини, энг совуқ қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суярлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларин ташлаб ҳижрат қилурлар эди.

Боболаримиз: «Киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», демишлар.

Мен айблик эмас, эй Ватаним, тоғларим,
Бевақт ташаб кетдим, аё, боғларим.
Ҳижрон килодур мени жудолиғ,
Дўнди ғама рўзу шаб чоғларим.

Ҳамага маълумдирки, энг муқаддас диний еримиз ўлан Арабистонга боғларини, ҳовлиларини сотуб, ҳижрат қилгон ҳожиларимизнинг аксари яна ўз ватанларига қайтуб келурлар. Бунинг сабаби, яъни буларнинг тортуб кетургон қувват ўз ватанларининг, тупроқларининг меҳру муҳаббатидур. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Хуббул-ватани минал имони — ватанни суймак имондандур», — демишлар.

Ватан, ватан дея жоним танимдан ўлса равон,
Банго на ғам қолур, авлодима ўю ватаним,
Губора дўнса ғамим, йўқ вужуди зери ваҳм,
Чароки, ўз ватаним хокидур гўру кафаним.
Туғуб ўсон ерим ушбу ватан, вужудим хок,
Ўлурса, аслина рожеъ ўлурми ман ғамнок?!

ҲАҚҚОНИЯТ

Ҳаққоният деб ишда тўғрилик, сўзда ростликни айтилур. Инсон бўстони саломатга, гулзори саодатга ҳаққоният йўли ила чиқар. Инсониятнинг илдизи ўлан раҳмдиллик, ҳақшунослик, одиллик каби энг яхши сифатларнинг онаси ҳаққониятдур. Жаноби ҳақнинг шу номи муборакини муқаддас билган киши ҳеч вақт ҳаққониятдан айрилмас, чунки ҳаққоният нури қайси дилда жилвагар ўлса, жаноби ҳақнинг тавфиқи раббонийси шу дилда нашъу намо килур.

Ақл эгалари, виждон соҳиблари ҳар вақт кўргон, қилгон ва билгонларининг ҳақиқатини ва тўғрисини сўзларлар. Ишда тўғрилик, бировнинг нафсига, молига хиёнат қилмов, сўзда тўғрилик ҳар вақт рост сўзламакликдур.

Ростлиғ ҳақнинг ризосини топар,

Тўғри йўлда йўк бўлурму ҳеч чопар?

Бизим шариати исломияда агар бир кишининг ҳақиға бўхтон қилинуб, қилмаган ишни қилди деб сўз сўйланса, билган киши ростини сўзлаб, шул кишини окламак вожибдур. Расули акрам набиййи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аннажоту фиссиддики — нажот ростликдадур», — демишлар. Ҳазрати мавлоно Румий: «Исломият айни ҳаққониятдур. Ҳақни қабул қилувчилар ҳуқуқи шаръияни сақламоқға буюрулмишдурлар. Чунки шариат ҳукмларининг энг асосий илдизи ҳаққониятдан иборатдур», — демишлар.

Ҳақшунос ўлмок шарофатдур жаҳонда одама,
Ҳақни изҳор айламак бирла кўрук вер олама.
Ярашур инсона сидку тўғрилик гар курса гирх.
Тўғрининг ёрдамчисидур ҳақ таолло, ғам ема.
Тўғриларнинг маскани фирдавс айвонидадур,
Эгрилар икки жаҳонда ғам-алам конидадур.

НАЗАРИ ИБРАТ

Назари ибрат деб ҳар бир нарсага синчиклаб боқуб, шундан ўзига бир ҳисса-ибрат олмоқни айтилур.

Хулқларнинг энг афзали, инсонлар учун энг кераклиси назари ибратдур. Инсон ибрат назари ила боқуб, дунё китобиндан ўз кадр-ҳиссасини билуб олмаги лозимдур. Маърифат соҳиби бўлмақ учун аҳволи оламдан хабардор бўлмақ керак. Шунинг учун ақл соҳиблари, фатонат эгалари ўзларига фойдаси бўлса-бўлмаса синчиклаб қарагон нарсаларидан бир ҳисса олмай қўймаслар. Ҳозирги замондаги тараққий қилгон миллатларнинг ҳунар ва санъатларининг борчаси илм ва назари ибрат соясида намоён улуб, оламини мунаввар ва мусаххар қилмишлар. Бизим шариати исломияда ҳар нарсани эътиборга олуб, шундан ибрат ҳосил қилуб, ахлоқини тузатмақ вожибдур. Ҳазрати Али Разий аллоҳу анҳу: «Дунёда энг мунтазам дорулулум назари ибратдур. Ибрат кўзларининг пардаси очилмагон кишилар дунё китобида ёзилгон ҳақиқатни кўролмаслар. Коинот каби мукамал бир сахнаи ибратдан фойдалана олмаган киши, ҳеч бир муаллими ҳикматдан баҳраманд бўлолмас», — демишлар. Мавлоно Румий: «Жаноби ҳақнинг осори қудратларини басират кўз ила, назари ибрат ила тамоша қилинса, кўп ҳикматлар кўрилуру. Чунки ҳақиқат илмининг муаллими чашми ибратдур. Ҳақ чашми ибрат ила мушоҳада қилинур», — демишлар.

Бир кўр Ҳазрати Лукмоннинг олдиларига келуб, «Агар кўзимни очсангиз, ман сизга қул бўлуруман», демиш. Ҳаким кўрнинг маърифат соҳиби эконин билуб, «Жоним, кўзингни пардасини очмоқ мумкин, лекин назари ибратни очмоқ кўлимдан келмайдуру», демишлар. Кўр: «Ё Лукмон! Сизнинг шухратингиз фақат парда очмоқдан иборат бўлса, сизни ҳаким демай, табиб демак лозим экан», — деб Ҳазрати Лукмоннинг ибрат кўзини очмишдуру. Жаноби ҳақ биз мусул-

монларнинг ҳам кўзимиздан ғафлат пардасини кутаруб,
ибрат кўзларимизни очса эди.

Оч кўзларингни, бас бу қадар ғафлат, эй кўзим,
Умринг ганимат, оч назари ибрат, эй кўзим!
Ибрат кўзингни очмасанг атрофинга боқуб,
Бир-бир кетар кўлингдан учиб давлат, эй, кўзим!

Мол улса, барча ҳамдам, ёр, биродаринг,
Қочгай уруғларинг йўқ эса сарват, эй кўзим!
Ҳосил, замонда илм ила давлатда эътибор,
Сармоёи саодат ҳар миллат, эй кўзим.

ИФФАТ

Иффат деб нафсимизни гуноҳ ва бузук ишлардан сақламокни айтилуру. Бизларни гуноҳ ва маъсиятдан сақлагувчи, ҳаром-харишдан нафсимизни асрагувчи фақат иффатимиздур.

Ахлоқ соҳиби, иффат эгаси қалбини, виждонини поклаб, тилини ёлғон, ғийбат, бўҳтон ва моляяъни каби ёмон сўзлардан сақлар. Чунки инсонга иффатидан кўброқ тил иффати лозимдур. Бошимизга келатургон кулфат ва захматларнинг аксари ёмон тилимиздан, андозадан ортук сўйлагонимиздан келур.

Ўйламай сўйлагон оғримай ўлар,
Фикр ила сўйлагон йиғламай кулар.

Иффат эрлардан кўпроқ хотунлар учун олмосдан киммат, инжудан кадрли зийнат ва фазилятдур.

Иффатли киши ҳар вақт назари ибрат ила ҳаракат килур. Кеча ва кундуз фикри-зикри ватандошларига, қариндошларига яхшилик, хайрихоҳликдан иборат бўлуру. Су-

зида, феълида содик бўлуб, виждонига терс, инсониятга келишмагон муомаладан ҳазар қилур. Ҳазрати Али разияллоху анху: «Иффат хотунларнинг энг зийнатли либоси, эрларнинг сармойи улвиятидур»,— демишлар.

Ҳазрати Лукмон: «Иффат номуснинг энг маҳкам сунъичиғидур. Нафсининг хужумига шул қувват ила муқобала қилинур»,— демишлар.

Афлотун ҳаким: «Иффат хотундан купрок эрларга ярашадургон бир сифатдур. Хотун иффати адаб ва номусини сақловдур. Эрларнинг иффати бутун инсоният адабларига шомилдур. Иффатсиз инсон яланғоч жасад каби-дур»,— демишлар.

Зотингга зийнат улан иффатни дилда сақлагил,
Шахвати нафсинг сани бўлғусидур ақлингга кул.
Ҳар кишининг дунёда йиртилса иффат пардаси,
Нафси шайтондек ани бир кун солур буйнига гул.

ҲАЁ

Ҳаё деб ишда, сўзда адабни риоя қилмакни айтилар. Ҳаё дилни равшан қиладургон бир нурдурки, инсон ҳар вақт шул маънавий нурнинг зиёсига муҳтождур. Шариат буюрмагон, одамлар суймагон ишларни ишламак — гийбат, ҳажв, масхара, сафсата, сўкув каби одамларнинг нафсига, иффатига тегадургон адабсиз сўзларни сўзламак зўр ҳаёсизликдур. Иффатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби — ҳаёдур.

Шунинг учун ҳар бир ҳаракотимизда, сўзимизда ҳаёни қўлдан бермаслик лозимдур. Ҳаё пардаси ила ўралмиш инсонларнинг иффат пардаси йиртилмас ва бу чодир шундай муборақдурки, онча-мунча саҳв-хатоларни беркитуб, йўқ қилур.

Ибн Сино ҳаким: «Инсонда доим турадургон ҳусн ва латофат ҳаё ила иффатдур. Ҳаёсиз юз жонсиз жасад каби-

дур», демиш. Расули акрам набиййи мухтарам афандимиз: «Алҳаё минал имони» — ҳаё имондандир, «Изо лам тастах фааснаъ мошиъта» — ҳаё қилмаз эсанг, истаган ишингна ишла, — демишлар. Муҳидин: «Инсоннинг суратидаги қизиллик секин-секин кетар, ҳаё қизиллиги асло кетмас. Ёшлик ҳуснининг қизил ранги ҳаё ила зийнат, латофатга эга бўлурлар», демишлар.

Сукрот ҳаким: «Хотунларнинг энг гўзали ҳаё ва ифбат пардасига ўралганларидур», — демиш.

Ҳаё номусу имона далилдур,
Ҳаёсиз доимо хору залилдур.
Уёлма маърифат ҳосил қилувдан,
Маорифсиз кишилар мурда дилдур.

ИДРОК ВА ЗАКО

Идрок ва зако деб очук фикрли, хуштабиат, зийрак бўлмакни айтилар. Идрок ва зако яхши хулқларнинг равзаи ризвони, ибрат кўзларининг нури раҳмонийсидур.

Чунки идрокли кишилар ҳар бир мақсадининг остида ёширин ўлғон замирларининг маънолари на ердан бориб чиқишини билур. Илму маърифат соҳиби бўлмак учун саъй ва ғайрат керак ўлдиғи каби зехн ва идрокнинг ҳам саломат бўлмоғи шартдур. Шунинг учун ёшликдан бошлаб зехн ва идрокимизни қувватландурмак учун азиз умримизни ўйин-кулги, сафсата, моляъни каби беҳуда сўзлар ила ўткармай, ҳар хил китоб, газета ва журналларни ўқуб, фикримизни очмоқ, зехнимизни қувватландурмак лозимдур. Зехнсиз кишиларнинг ўлчовсиз сўзлари ўзларининг уялтиргони каби эшитувчининг ҳам зериктирур.

Ҳар кишининг фикр, идрокин сўзи билдурғуси,
Пистаи бемағз агар лаб очса, расво бўлғуси.

Идрок соҳиби ўзини фозил ва улуг билуб, ҳамжинсла-

рига ҳақорат кўз ила боқуб: «Биласанми? Ман қандай бой ва обрўли кишиман», деб мактануб, ўзини катта қилуб кўрсатмас. Устига юклангон диний, миллий ва маиший вазифаларининг ҳар бирини ўз вақтида адо қилур. Мана шундай кишилар икки дунёда обрўлик бўлуб, ўлгонларидан сўнг «фалони хўб яхши зот эди, худо раҳмат қилсун, миллатга кўп хизмат қилди, халқга фойда еткурди», деб бошқалар тарафидан макталурлар.

Ҳушёр ва зийрак кишилар куч ва қувватлари бор вақтида келадургон замонларни тушунуб, пул ва молларини ўринсиз ерларга, тўй ва маъракаларга ҳаддан ортиқча исроф қилмаслар. Ўзларининг роҳати, бола-чақаларининг саодати учун керак бўладургон ер ва боғларини сотмаслар.

Замонага мувофиқ киши қилмак учун болаларини ўқитмак ва тарбия қилмак тўғрисида оқчаларини асло қизғонмаслар.

Идрок ила ақлинг-ла аюр яхши-ёмонни,
Бехудага сарф этма шу қимматли замонни.
Саъй эт, жадал эт, илму фунуна ҳаракат қил,
Бок, найладилар ҳикмат ила ушбу жаҳонни.

ҲИФЗИ ЛИСОН

Ҳифзи лисон деб ҳар бир миллат ўз она тил ва адабиётининг сақламагини айтилар. Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигин кўрсатадургон оинаи ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмакдур. Ҳайҳот, биз туркистонлилар миллий тилни сақламак бир тарафда турсун, кундан-кун унутмак ва йўқотмакдадурмиз. Тилимизнинг ярмига арабий, форсий улангани камлик қилуб, бир четига рус тилини ҳам ёпишдурмакдадурмиз. Дуруст, бизларга ҳукуматимиз бўлгон рус лисонин билмак ҳаёт ва саодатимиз учун ош ва нон каби кераклик нарсадур. Лекин ўз еринда ишлатмак ва сўзламак лозимдур.

Зиғир ёғи солуб мошкичири каби қилуб, аралаш-қуралаш қилмак тилнинг руҳини бузадур. Еху, бизга на бўлди? Боболаримиз йўлидан чиқиб кетдук! Яхши кўшнингдан олгунча ёмон уйингни қидир, демишлар. Боболаримизга етушгон ва ярагон муқаддас тил ва адабиёт бизга ҳеч камлик қилмас. Ўз уйимизни қидирсак ва охтарсак, йўқолганларини ҳам топармиз. Йўқолса йўқолсун, ўзи бошимга тор эди, деб Европо қалпоғини киюб, кулги бўлмак зўр айб ва уётдир. Пайғамбаримиз: «Эрларда жамол лисон ва тилдур», — демишлар.

Эй она тил, азиз қадрдоним,
Илтифоти руҳим, раҳмоним.
Туғдигим кундан айладинг улфат,
Ўлгунча айилма, эй жоним,
Менга илму адаб сан ўргатдинг,
Чин адиб, муаллимим, шоним.
Миллатинг руҳини кутаргувчи сан,
Энг муқаддас карамли султоним.

Умумий миллий тилни сақламак ила баробар хусусий, оғиз орасидаги тилни ҳам сақламак лозимдур. Чунки сўз инсоннинг даража ва камолини, илм ва фазлини ўлчаб кўрсатадургон тарозусидур. Ақл соҳиблари кишининг дилидаги фикр ва ниятини, илм ва қувватини, кадр ва қийматини сўзлагон сўзидан билурлар. «Қуруқ сўз қулоққа ёқмас», — демишлар.

Агар сўз ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлуб, ўзига ёки эшитувчига бир фойда чиқадаургон бўлмаса, асал арилари оросида ғунғурлаб юрган ковоқари каби қуруқ ғунғурламок фақат бош оғриғидан бошқа бир нарса эмасдур. Бошимизга келадаургон каттиғ кулфатларнинг кўпи юмшоқ тилимиздан келадаур. Шунинг учун «Кўп ўйла, оз сўйла» демишлар.

Тилларнинг энг яхшиси — сўзга уста тил, сўзларнинг энг яхшиси — билуб, охирини ўйлаб сўзлагон сўздур.

Гўзаллик юзда эрмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсуну маъноли бўлсун,
Эшитгонлар кулоғи дурга тўлсун.
Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтун,
Миси чиқғай сўзинг куп бўлса, бир кун.
Кўпайган сўзнинг бўлғай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлур соз.

ИҚТИСОД

Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадри-ни билмакни айтилар. Мол қадрини билувчи кишилар ўрин-сиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас. Саховатнинг зидди бахиллик ўлдиғи каби иқтисод-нинг зидди исрофдир. Аллоҳ таоло исроф қилгучиларни суймас. Иқтисодни риоя қилган кишилар ҳамма вақт тинч ва роҳатда яшарлар, арилар қиш кунда емак учун бол йиғонидек, бошларига келадургон қора кунларни ўйлаб, оқ пул йиғурлар. «Тома-тома кўл бўлур», демишлар. Ҳар нарса оздан кўпаюр.

Кўпни озайтурғучи хотун киши,
Озни кўпайтурмак эрур эр иши.

Ҳозирги замонда мақсудга етмак, ўз миллатига хизмат қилмак, халқга мақбул бўлмак учун илм ва мол лозимдур. Оламдаги ҳама миллатларнинг ҳол ва қудратлари мол ва бойлиқлари ила ўлчанадур. Ҳар ерда бой миллатлар оғир келуб, паллани босуб, хўжа ўлгонидек, фақирлари енгил келуб, қул ва асир бўлуб, осилиб қоладур. Мол топмакнинг энг баракатли йўллари: экинчилик, ҳунарчилик, чорвачи-лик, савдогарликдур. Буларнинг ҳар бирига ҳам бу за-монамизда билим лозимдур. Боболаримизнинг «Бўлса бў-

лар, бўлмаса ғовлаб кетар» замонлари ўтуб, ўрнига «Билгон битар, билмагон йитар» замони келди. Америкалилар бир дона бугдой экуб, йигирма кадок бугдой олурлар. Европолилар ўзимиздан олгон беш тийинлик пахтамызни кетуруб, ўзимизга йигирма беш тийинга сотурлар! Аммо биз осиелилар, хусусан туркистонлилар думба сотуб, чандир чайнаймиз. Қаймоқ беруб, сут ошиймиз, нон ўрнига кесак тишлаймиз! Сўзининг қисқаси, ҳозирги замонга мувофиқ киши бўлмак учун илм ва маърифат ила баробар иктисод, инсоф, туганмас саъй, битмас ғайрат лозимдур...

Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Сўнг замонларда динни сақламак мол ила бўлур. Иктисод узра ҳаракатли кишилар фақир бўлмас»,— демишлар. Яна: «Ҳар нарсада ўрта иктисод йўлини тутмак лозимдур. Ифрот ва тафритдан ихтироз қилмак керак, ҳатто дин амринда ҳам бир одам ортук суфийлик сотса, охиринда ўзи мағлуб бўлур»,— демишлар.

Халқ ичинда муътабар бир нарса йўқ давлат каби.
Бўлмағай давлат жаҳонда қуввату сиҳхат каби.
Иктисод, инсоф зийнатдур вужуди одама,
Яхши неъмат йўқ кишига саъй ила ғайрат каби.

ВИҚОР

Викор деб кибр ва ғурудан, манманликдан ўз нафсини сақламакни айтуруб. Викор шаръ ва ҳикмат юзасидан инсон учун энг керакли яхши хулқларнинг биридур. Викорсиз одам эътиборсиз бойга, кибрли киши иллатлик фақирга ўхшайдур. Ҳар кимнинг қадри эътибори нафсининг виқори ила ўлчанадур. Вуқур кишилар кибр ва ғуруга асло яқин юрмаслар. Чунки ғурур, манманлик, такаббурлик кишини хор, халқ орасида безътибор қилур. Ҳар қанча илм ва давлат соҳиби бўлса, ҳам, бир пулча қадр ва қиммати бўлмас. Мани билурсанми? Мундай қилурман, ундай

саховат қилурман деб ўзининг ўзи мақтамоқлик, риёкорлик зўр айб ва викорсизликдур.

Викорлик киши ёмон хулқлардан пок, адолатлик, ишида, сўзида тўғри, шафқат ва марҳаматли, ўз диндошларига хайрихоҳ, миллат фойдасига тиришувчи, соф қалбли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Али: «Вуқур киши кибр ва гурурдан пок бўлур. Викор одамгарчиликнинг мадори, ифтихори, инсониятнинг ҳомий эътиборидур. Лекин викорнинг ҳақиқий даражасига етмак учун илм ва маърифат лозимдур», — демишлар.

Афсус, бу замонда бизим эътибор йўқ,
Ёшу қарида ғайрату номусу ор йўқ.
Фисқу фужур ила гирифтор барча жон.
Илму амалда бизда сабот, викор йўқ.
Ўтмакда умр хою ҳавас бирла барҳаво.
Миллат ғамини ўйлағучи ҳушёр йўқ.

ХАВФ ВА РАЖО

Хавф ва ражо деб... Аллоҳдан... кўркмоқ ва умидвор бўлмоқни айтилур... Хавф ва ражо шундай бир яхши сифатдурки, бу хислатни ўзига ҳамроҳ қилгон киши энг фозил, ҳеч нарсадан кўркмайдургон шер табиатли, арслон юракли бўлур. Ҳазрати Иброҳим алайҳис-саломни намруд оташка ташлай деб турган замонда: «Е, Иброҳим! Сиз мени бу хароратли оташимдан кўркмазсизми?» — демиш. Ҳазрат Иброҳим: «Эй, зolim! Аллоҳ таолодан кўркған киши намруднинг оташидан кўркқарми?» — демишлар.

Ҳеч кишидин кўркмағай тангрисдан кўркқан киши,

Оташа ёндурсалар, бўлғай умид бирла киши.

Дунёда умиддан яхши нарса йўқдур. Ҳамма инсонлар

умид орқасидан яшарлар. Ноумид шайтондур, умидсиз кун кечурмак мумкин эмасдур. Бойлар мол умидида, шогирдлар илм умидида кеча-кундуз тиришурлар. Агар бойлик, олимпик умиди бўлмаса эди, кеча-кундуз жонларини фидо қилуб, кўзларининг нурларини умид орқасида тўкмас эдилар.

Умид гар ўлмасайди, ҳеч ҳаётга қиймат ўлмазди,
Низому интизому тарбият ҳам давлат ўлмазди.
Қаҳон айвони бўйла зийнаторо бўлмағай эрди,
Ҳукумат, тахту бахту саъйи бирлан (роҳат) ўлмазди.

ИТОАТ

Итоат деб бўйинсунмакни айтилур. Аллоҳ таолонинг амрига бўйинсунуб, ибодат ва итоат қилмак фарзи айндуру. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи ва саллам афандимиз: «Аллоҳ таолонинг амрига муҳолиф бўлган ҳолда ҳеч кимнинг амрига итоат қилмак вожиб эмасдур», — демишлар. Ота-она, устод, муаллим каби ўзидан улуг кишиларга бўйсунуб итоат қилмак энг яхши сифатлардандур. Бу сифатга эга бўлмак учун ҳар вақт буларнинг фойдалик кенгаш ва насиҳатларини тинглаб, буйруқларини маҳкам тутмак лозимдур. Чунки онлар дунёга биздан илгари келганлар, биздан кўброқ тажриба ҳосил қилгонлар, ватан ва миллатнинг ҳолига ошно бўлгонлар. Табиблар дардларга даво ҳозирлагондек, булар ҳам турмуш ва яшамакнинг офати бўлгон фақирлик, ялковлик, нодонлик каби вужудимизни чуритадургон маразларга даво ҳозирлагонлар. Шунинг учун бизга холисона, беғараз насиҳатлари ҳозирда оғир ва аччиғ кўринса ҳам охири роҳат ва тотли бўлуб чиқар.

Насиҳат бўлса холи гар ғараздан,
Ачиғ дору каби сақлар мараздан.
Биза лозим эрур билмоқ, эшитмоқ,

Зиёндин бошқа бир шай йук ғараздан.

ҲАҚШУНОСЛИК

Ҳақшунослик деб бир кишининг қилгон яхшилигини унутмасликни айтилуру. Бутун оламдаги инсонлар ҳақшунослик ва дўстлик орқасида яшарлар. Қарс икки кўлдан чиқар. Шариатда яхшилик қилгон кишига яхшилик қилмоқ вожибдур. Қарс икки кўлдан чиқар. Шариатда яхшилик қилгон кишига яхшилик қилмак лозимдур, дерлар. Ҳосил, яхшиликдан зарар кўргон, боши ёрилгон киши йукдур.

Яхшиликдан дўстлик, меҳрибонлик туғар, икки кўнгил оросида улфат ва муҳаббат чўжуклари югуришур, қувушурлар. Бу дўстликнинг жамол ва камоли ҳақшуносликдирки, бировдан кўргон яхшиликни унутмай, шунинг баробарига биз ҳам ўз вазифамизни адо қилмак лозим экан, ҳеч бўлмаса, тақдир қилмак ила биродарлик ва дўстлик ҳурматини адо қилмагимиз лозимдур. Чунки, мўмин биродари мўминдур.

Дилдан дил узра очиладур икки хил йўли,
Меҳра меҳр йўли очилур, кина кин йўли.

Маълумдирки, ҳар бир миллатни тараққий ва таолийси ўз миллатига жон, мол, қалам ила ишлагон кишиларнинг хизматларини тақдир қилуб, вазифалар, ҳайкаллар, қаламлар ила ёд қилуб, ўтуб кетгон баҳодир, олим ва шоирларнинг руҳларини шод қилуб, ишловчи кишиларнинг ғайрат ва жасоратларини зиёда қилмакда экан, афсус, бизлар тақдир қилмак бир тарафда турсун, таҳқир, масҳара, ҳатто тақфир қилмак ила қаршу олурмиз.

Яхши ишдур ҳақни тақдир айламак ҳар хизмата,
Ҳақшунос ўлмак ҳақиқий бир қувватдур миллата...

ХАЙРИХОҲЛИК

Хайрихоҳлик деб нима ила бўлса бўлсун, бир-биримизга фойда еткурмакни айтилуру. Хайрихоҳлик бир-биримизга қарши ишлатиладургон бир вазифаи инсониядурки, киши ўз нафсига лойиқ кўрмагон бир ишни бошқа бир кишига муносиб кўрмасдан эгри йўллардан, ёмон ишлардан куч етганича қайтармак ва ёрдам қилмак лозимдур. Жаноби ҳақ инсонларни бирини дигарининг ёрдамига муҳтож қилиб яратмишдур. Шунинг учун ер юзидаги инсонлар замонанинг қургон низом ва қонуни узра бири иккинчисининг ёрдами ила умр ўтқарур. Бир киши ҳар қанча бой ва эътиборли бўлса ҳам, ҳеч вақт муҳтожлик балосидан қутулолмас.

Ҳаммолнинг оғир бўлса юки, меҳнати ортур,
Ҳар кимки улуғ бўлса, бўлуру кулфати осон.

Бой фақирга, фақир бойга, муаллим шогирдга, шогирд муаллимга, ота-она фарзандга, фарзанд ота-онага муҳтождур. Шунинг учун ҳар ким ўз устига юкланган вазифасини тўғрилиқ ва хайрихоҳлик ила адо қилмаги лозимдур. Шариатда имонлик кишиларга дунё роҳати ва охират саодати учун қўлдан келганча миллий хизмат ва ёрдам қилмак вожибдур.

Расули ақрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолога имон кетуридан сўнгра, амалларнинг афзали бандалар бир-бирларига муҳаббат этмақдур», — демишлар.

Хайрихоҳлик ҳолисона бўлмаса бекордур,
Манфаат йўқ айлаган назру ниёзингдан сани.
Бир кўнгилни шод қилмак неъмат эҳсон ила,
Яхшидур ҳар дамда минг рақъат намозингдан сани.

МУНИСЛИК

Мунислик деб ҳар ким ўз тенги, маслақдошини топуб, улфат бўлмакни айтилуру. Дунёнинг лаззати содиқ дўстлар ила суҳбат қилмакдан иборатдур.

Илми ахлоқ юзасидан чин дўст ва ёри содиқ ила улфат қилмак лозимдур. Чунки, баъзи касалларнинг юқиши бўлганига ўхшаш, нодон ва аҳмоқ кишиларнинг урфу одатлари ва ёмон хулқларининг таъсири, сирояти юқиши муқаррардур. Баъзи дўст суратида кўринмиш иккиюзлама, мунофиқ душманлар ҳам кўп бўлурулар. Шунинг учун ҳар бир кишига синамасдан, билмасдан дўстлик қилмак, сир айтмак зўр ақлсизликдур. Чин дўст бўлгон киши бошингга кулфат ва қайғу келган вақтларда сан билан баробар қайғуруру, хотирангдаги қайғуни бўлушуб олуру. Сирингни ноаҳил ва нодон кишиларга айтмас, айбингни орқангдан сўйламасдан юзингга айтур. Шодлик вақтингда сан ила баробар шодлануру. Елгон дўст сандан бир фойда умидида ёки ўз бошига келган зарарни қайтармак учун мунофиқона дўстлик қилуру. Сирингни ноаҳил кишиларга сўзлаб, қадру эътиборингни поймол қилуру. Бундай кишиларга дўст бўлмакдан дўстсиз (ўтмоқ) яхшироқдур.

Яхши дўст айби ёр-дўстини,
Кўзгудек рўбарўсида сўзлар.
Ёмон ўртоғ тароғча минг тил ила
Орқадан бирмалаб териб сўзлар.

САДОҚАТ

Садоқат деб киши ўз вазифасини тўғрилиқ ила ишламакни айтилуру. Содиқ киши дин ва миллатига, ватанга ва давлатига тўғрилиқ ила хизмат қилуб, обрў ва муқофотлар олуру. Садоқат гулшани саломат, бўстони нажотдур. Са-

дафдан инжу, илондан захар ҳосил бўлдуғи каби, ростликдан фойда, хиёнатдан зарар ҳосил бўлур. Жаноби ҳақ содиқларни суяр. Ёлғонларни суймаз.

Тўғрилиқдан йўқолган киши йўқ, хиёнатдан йўқолганлар чўқдур. Ростлик ила хиёнат иккиси жам келмас.

Агар бир кишининг дилига тўғрилиқ тухми экилса, ҳар қанча оч ва сувсиз бўлса ҳам тўғрилиқ ўсар. Хиёнат кўкармас. Ахлоқ юзасидан тўғри фақир ёлғончи бойдан эътиборлидур. Чунки содиқ киши аҳдиға вафо қилур. Ёлғончи эса ваъдасида турмай, ўзини хижолат, бошқаларни овора қилур.

Садокат бир файзи маънавийдурки, у файздан ҳиссасини олмақ ҳар бир кишининг муқаддас вазифасидур. Ҳазрати имом Ҳусайнға ҳазрати Али: «Сўзингда тўғри бўл, ёлғончилар каби мунофиқ ўлинмассан», — деб насихат қилмишлар. Расули ақрам набиййи муҳтарам саллоллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Тўғрилиқни ихтиёр қилингиз. Агарчи ҳалокат каби кўринса ҳам, нажот тўғрилиқдадур. Ҳар қанча нажот каби кўринса ҳам ёлғондан сақланнгиз, зероки оқибати ҳалокатдур» — демишлар.

Сидқу сафойи ростлиғ ўлса қаробатинг,
Шулдур жаҳонда роҳат, файз саодатинг.
Оламда тўғрилиқча йўқ одамнинг зийнати,
Қалбинг алифдек ўлдими, айна шарофатинг.

АДОЛАТ

Адолат деб бошқаларнинг мол ва номусини риоя қилмақни айтилар.

Адолат яхши хулқларнинг фоили, зулмнинг муқобилидур. Адолат ва марҳаматли кишилар ўзига лойиқ кўрмагон бир ишни ўзгаларга раво кўрмас. Киши адолат ва инсоният вазифасини ёлғуз ўзи бузук ишлардан сақланмақ ила адо қилолмас. Балки, ўзи билан баробар жинсдошларининг хато ва фаноликларини тузатмақ ва яхши йўлга саъй

қилмақ ила адо қила билур. Адолатни риоя қилгон кишилар ҳеч бир кишига жабру зулми хоҳламас ва жонлик нарсаларга бекорга озор бермас. Ақл ва шариятга мувофиқ равишда ҳаракат қилур. Жабру зулм ила бошқаларнинг дилини озор қилгон кишиларнинг ёқалари жазо қўлидан қутулолмас. Зеро, жаноби ҳақнинг адолати золимларнинг жазо ва сазосини бермақдадур. Расули ақрам саллоллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ ризосини истар эсангиз, болаларингиз ҳаққинда ҳам адолат қилингиз. Яна, мазлум кишининг дуосиндан кофир ҳам бўлса сақланингиз! Чунки мазлумнинг дуоси доимо мақбулдир», — демишлар.

Ҳар бир миллатнинг тараққий ва таолийси, давлат ва ҳукуматларининг узун яшамоғи адолатга боғлиқдир. Адолатдан айрилгон подшоҳларнинг давлатлари йўқ бўлуб, тарих саҳифаларида фақат исмлари қолгонлиги ҳаммага билгулидур.

Адл улса подшоҳинг, оёқ остида палос,
Бошингда бўлғусидур онинг тожи барқарор.
Ғолиб бўлурга чикса агар енгидан қўли,
Бўлғой насиб гарданиға хийладан тумор.

МУҲАББАТ

Муҳаббат деб бир нарсани суймакни айтилур. Дунёдаги инсонлар меҳр ва муҳаббат соясида яшарлар. Ҳар бир ишни муҳаббат орқасида ишларлар. Муҳаббатсиз киши ҳеч бир ишни ишламақға ғайрат ва жасорат қилолмас, дунё неъматидан лаззат ололмас. Агар бир шогирд илм ва муаллимни суймаса, иштаҳа ила ўқумаса, мақсудга етолмас. Ер юзидаги инсонларни урушма-талашмаларга ковушдургон, сийналарини душман ўқиға нишона қилдургон нарса... миллатларнинг, ватан ва давлатларнинг муҳаббатидур. Кишининг кеча ва кундуз тиндурмасдан қул каби меҳнат ва машаққатларга кўкрак беруб ишлатадургон нар-

са ватан ва бола-чақаларининг меҳру муҳаббати эмасми? Қуш яхши кўргон донасига қизиқуб, тузоқға илиниб қолғони каби, инсон суюкли нарсасига бойлануб, асир бўлуб қолмоғи табиийдур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ўз нафсинг учун қайси нарсани суяр эсанг, шу нарсани бошқа кишига ҳам суй», яна «Ота муҳаббатини сақла! Агар сан отаға бўлган муҳаббатни узсанг, Аллоҳ таоло сани ҳар турли файзлардан маҳрум қилур»,— демишлар.

Муҳаббатлик баҳорнинг куз ҳусули ҳеч оз ўлмас,
Муҳаббатсиз кишининг кўнгли қишдур, асло ёз ўлмас.
Суюб илму фунун, таҳсил этган учгай ҳаволарга,
Қаю бахти қаро жоҳил қолур, дасти дароз ўлмас.

ОЛИҲИММАТ

Олиҳиммат деб дин ва миллатга фойдали ишларни мол ва жон ила ишламакни айтилар. Ҳиммат шундай бир олижаноб фазилатдурки, инсониятнинг қони яхши хулқларининг қосбони демек жоиздур. Ҳиммат соҳиблари қаримсифатлик, раҳимтабиатлик бўлар. Ўз жинсининг авлодидан ҳар вақт ёрдамни аямас. Хайру саховатлик ишлардан ўзини тортмас. Пул ва молини миллат йўлида сарф этмакдан қизғонмас. Олиҳиммат киши сояси латиф, меваси лазиз дарахт қабидурки, бу сояга яқин бўлгон кишилар ҳар вақт фойдаланурлар.

Ҳимматлик инсон лутфу марҳамати ила дунё юзида жилвагар ўлар. Оламнинг равшан қилғувчи гунашнинг қувват ва фазлига зарар етмағони каби ҳиммат арбобининг ҳам сарф ва харажат ила шаън ва молига заррача ҳалал етмас. Инсоннинг моҳияти виждонидан билинар. Виждон эса фақат олиҳиммат кишилардан топилур. Алҳосил, ҳиммат инсоннинг қамолоти, тараққий ва маданиятининг олоғидур. Ҳар иш ҳиммат соясида юзага чиқар. Олиҳиммат

ва холис ният ила иш ишлагон кишилар тавфиқи раббонига рафиқ, раҳмати раҳмонига шафиъ булурлар. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Улуввал ҳиммати минал имони», — демишлар.

Нуширавон: «Инсон олиҳиммат вазифаси ила мукаллифдур. Олижаноб улан бир ҳаким кўрган беморини давойи ҳиммат ила дармонлаюр. Жаҳоннинг касби умронийси олиҳимматлар соясидадур», демишлар...

Журъат-ла музайян улур олам, яшар инсон,
Ҳимматли қулинг суйгуси ҳар ерда харидор.

АФВ

Афв деб кечурмакни айтилар. Бир киши қилгон камчиликларини буйнига олуб, ўқунуб, кечурмакни сўраса, афв қилмак лозимдур. Чунки афв яхши хулқларнинг афзали, инсониятнинг акмалидур. Жаноби ҳақ Қуръони каримда авфни мақтаб мадҳ қилмишдур. Олижаноб кишилар узрни қабул қилур. Бир киши қусур ва қабоҳатини буйнига олуб узр этса, афв қилур, кечирур. Катталиқ ва улугликнинг лаззати бировдан уч олмакда эмас, балки афв қилмакдадур. Масалан, Аҳмад Маҳмудга бир ёмон иш қилуб, дилини оғритди. Маҳмуд Аҳмаддан учини олди. Бас, Аҳмад ила Маҳмуднинг оросидаги ёмонликдаги фарқ на ўлди? Ҳолбуки ҳар иккиси ҳам бир-бирига ёмонлик қилди. Ҳар иккиси ҳам ғамлик ва паришон бўлди. Бир ёмонлик икки бўлди. Агарда Аҳмаднинг қабоҳатига Маҳмуд афв мукофотини берса, иккиси ҳам шоду масрур ўлур. Ҳамда жаноби ҳақ авф қилувчиларни суяр, ўзи ҳам авф ва маърифат қилувчидир. Нуширавон: «Бир гуноҳкорни афв қилмакдан қандай лаззат олганимни ҳеч кимга айтмайман», демиш.

Улуғларнинг иши афв айламакдур,
Кичиклар узр учун бел бойламакдур.

Бизим ишлар ҳасад, баъд аз хусумат
Худуддан чиб-чикуб чет пойламакдур.
Бутун афъолимиз бир-бирга зидлик,
Уруб, тортиб оғизни мойламакдур.

ЁМОН ХУЛҚЛАР

Инсонларнинг саодати абадиядан маҳрум қиладур-гон, жаноби ҳақ қошида ва халқ назарида мазмум, ҳаёти жовидонимиз учун маснун бўлгон ахлоқи замималар: ғазаб, шаҳват, жаҳолат, сафоҳат, ҳамоқат, атолат, хасосат, раҳоват, аноният, адоват, намимат, ғийбат, ҳақорат, жиботнат, ҳасад, нифок, тамаъ, зулмдур.

Бу санагон ёмон хулқларнинг фанолиқларини, юқорида санагон яхши хулқларнинг гузаллигини инсоф мувозанаси ила ўлчаб, виждон муҳокамаси ила таҳқиқлаб, яхшиларини тинглаб амал қилмак, ёмонларини онглаб ҳазар қилмак лозимдур. Зероки инсоннинг иззати, дунёнинг лаззати яхши сўзларни эшитуб ва кўруб хисса олмак, ёмон ва зарарлиқларини ўқуб билуб ўзини тиймак, қўлдан келгунча халқ ва миллат фойдасига тиртишмак ва бу фано дунёдан яхшилик отини олуб кетмакдадур. Чунки ҳар нарсани ҳаддан ортукчаси исрофдур. Лекин яхшилик ва яхши сифат канча кўп бўлса, шунча мамдуҳ ва мақбулдур. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бандаларнинг яхшироғи бандаларга фойдали бўлганидур», — демишлар.

Яхшилик бозоридур доруламон,
Яхшилик қил, яхшилик қилмас зиён.
Мақтаб, дунёда касб эт яхши хулқ,
Фарз, вожиб, суннат, истиҳбобдан бер имтиҳон.
Қилма макруҳу ҳаром, кибру ғурур манманлиғинг,
Чакма инсон жисмини ё мор, ё мисли чаён.
Яхшилик, адлу саҳоватлар санинг ёринг эса,

Ғибта айларлар санга инсу малак, хуру жинон.

ҒАЗАБ

Ғазаб деб бир киши иккинчи ила шиддат ва ҳиддат ила муомала қилишмакени айтилуру. Ғазаб инсонга махсус бир қувваи мудофаадурки, табиатда мавжуд ўлан ғазаб туйғуси ила бошқалар тарафидан келадургон зарар ва ҳалокатдан ўз нафсини фақат шу сояда сақлар. Лекин ғазабнинг жабр ва зулм тариқи-ла ишлатмакдан ниҳоятда эҳтиёт бўлмак лозимдур. Нафснинг ғуруридан пайдо бўлгон ғазаб инсоннинг аламлик азобларга гирифтор қиладур. Чунки бу шиддат ва ҳароратнинг таъсири вужуддаги қонни бузуб, ҳаракат қилдуруб, димоғига хужум қилуб, ақлни паришон қилур-да, кишининг ихтиёрини қўлидан олур. Бу сояда ўзини ёхуд бошқа бир кишини ҳасрат ва надоматга дучор қилур. Ғазаблик кишилар қанча ақл ва идрок соҳиби бўлса ҳам ғазаб қони қўзғолган замонида ўзини тўхтатолмас. Ақл ва идрокидан айрилуб, бир ёмон ишни қилуб қўяр-да, сўнгидан пушаймон бўлур. Сукрот ҳаким: «Ғазабнинг аввали жунун, охири надоматдур» демиш. Имом Шафеъ ҳазратлари: «Қилич ва найза ила ҳосил бўлмаган кўп ишлар юмшоқлик ва мулойимлик ила ҳосил бўлур. Ғазабнинг зарари эгасига қайтур», — демишлар. Афлотун: «Ҳаяжон ила пайдо бўлгон бир ҳол, албатта, пушаймонлик ила тамом бўлур. Ғазаб, ғазаб қилинувчидан кўпроқ ғазаб қилувчиға зарар қилур. Ақлни ғазабга солувчи инсон нафсини ҳароратлик ўтга ёқмиш ўлур. Надоматдан аввал матонатни ихтиёр қилувчилар ҳеч бир таҳлика ва азобга дучор ўлмаслар», демиш. Суюти: «Ғазаб ва шиддат вужуд иклимининг даҳшатли бир офатидур. Бунинг дафъи ва чораси топилмаса, у иклимни хароб қилур. Ғазаб бир илллати муҳликадурки, ягона давоси сабр ва таҳаммулдан иборатдур. Тадови этилмагон бир мараз инсоннинг ҳаётини маҳв ва барбод этар, ҳазар қилмак лозимдур», демиш.

Ғазаблик бўлмағил, бўлғил мулойим,
Бўлурсан шоду хуррамликда дойим.
Ғазаб ўтдур, ёкодур жисму жонинг,
Ғазаб барбод этодур хонумонинг.
Ғазаблик ўтни бўш сув паст қилғой,
Ғазабни жинни ёки маст қилғой.

ШАҲВАТ

Шаҳват нафснинг тааййи шиндан, тааддисиндан ҳосил бўладиргон бир қувватдур. Ҳикмати табиийя қонунининг аҳкоми азалиясина караганда, ҳиссиёти шаҳвония бақойи ҳаётга махсус бир қуван фатриядур. Шаҳват инсоннинг хазинайи зар қиймати ўлдиғи учун сурати машруада сарф қилинса, вужуднинг закоти, балки бани башар наслининг мадори ҳаётидур. Ҳар ишда ифрот ва тафрит макбул бўлмағони каби бу хусусда ҳам хасислик ила исрофдан сақланмак лозимдур. Агар шаҳватни ғайри машруъ бир йўлда сунистеъмол қилинса, амонатга хиёнат қилинган бўладур. Зеро емак учун яратилган бир неъматнинг кадр ва қийматини билмасдан хорлаб, ўринсиз ерларга ташламоқ, оёк ости қилмоқ зўр куфрони неъматдур. Яхши хулқларнинг ичида фаришталарнинг ғибта қиладургонлари шаҳватнинг машруъ ерларга сарф қилмакни риоятдан иборатдур. Шаҳват инсон учун яратилмиш бир салоҳдурки, агар ўрнига истеъмол қилинса, вужудимизни ҳар хил тааррузлардан сақлар. Ўринсиз ерларга сарф бўлса, инсоннинг иффатини барбод қилмак ила баробар ҳаётини хароб қилур. Бир киши қўлидаги асбобига мағрур бўлуб, нобоб ерга урса, ул асбобни ўтмас қилғони каби, масъулиятдан нафсини ҳам кутқаролмас. Афсус, бизим ёшларимизнинг аксарлари шаҳват ғалабасила нафси аммораларина мубтало бўлуб, сифлис — захм маразларина гирифтор бўлурлар. Қанча меҳнат ва машаққат ила топкон олтинларини боқизмак

учун сарф қилуб, олтиндан қадрли азиз умрларини касалхоналарда исроф қилурлар. Уламолардан бири: «Ҳаёт ибодатнинг асбоби ўлдиғи каби шахват ҳам убудиятия хизмат вазифасини адо қилур. Ва бу вазифалар ҳақ ила адо қилинмаса, инсоният ила ҳайвоният орасида нима фарқ бўлур», — демиш.

Агар шахватга дил берсанг, бўлур қалбинг қаро кам-кам, Кетар наслинг ўки, бел қуввати, кўздан зиё кам-кам.

АҚСОМИ ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат икки қисмдурки, бирининг жаҳли басит, иккинчисининг жаҳли мураккаб дейилур. Жаҳли басит маразига мутбало бўлгон кишилар бир нарсани билмасалар ҳам билмагонликларини иқрор ва эътироф қилурлар. Шунинг учун бунинг давоси осон: фақат билмак ва ўрганмак йўлида жаҳду жадал қилмак ила бўлур. Жаҳли мураккаб маразига мутбало бўлгон кишилар бир нарсани билмас, билмагонини ҳам билмасдан биламан, деб даъво қилур. Бизда бундай кишиларга ўзбошимча ва ўзбилармон исмини берурлар. Бу дарди бедавонинг иложи жаноби ҳақнинг лутф ва инояти ила ҳал ўлинмаса, тузалмоғи мушкул ва оғирдур.

ЖАҲОЛАТ

Жаҳолат деб ўқумагон, билимсиз, ҳеч нарсага тушунмайдургон нодонлиғни айтилур. Жаҳолат инсониятнинг энг зур душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур. Маорифдан, фунун ва маданиятдан маҳрум қолгон халқ жаҳолат панжаларини оросида хамир каби эзилгондек, афъоли замимадан ҳам ўз нафсининг ёқасини бушатоламас. Илм ва маърифат соҳиблари фазлу камоллари соясида ҳар бир ишни тадқиқ ва мушоҳада ила қилурлар. Аммо жоҳиллар эса бир нарсанинг моҳиятини мушоҳада қилурға ақл ва

фаросатлари етмас. Чунки жаҳл худбин ва зоҳирпарастдан иборатдур. Ҳар бир нарсанинг ҳақиқати ақлу урфон, илму дониш соҳибларина махсус бир мазийят, жоҳил ва нодонлара зӯр азийятдур. Жаҳолат арбоби қаю ерда бўлса бўлсун, лойиқи эътибор улмак шарафиндан маҳрумдур. Моддий жиҳатдан қанча бой ва сарватдор бўлса, маънавий жиҳатдан шунча фақир ва залил ҳисобланур. Зероки, жаҳолат энг қўрқинч, фақир ва мухтожликдан зиёда даҳшатлироқ бир мусибатдур. Ақл ила илмнинг яхшилиги ва фазилати қанча баланд бўлса, жаҳолатдан туғуладургон ёмонликлар балолари шунча остин ва хорликдур. Ҳазрат Али: «Арбоби фазлу камол жоҳилдан қанча изо ва жафочекса, жоҳил ҳам ақл ва ирфон соҳибидан шунча мутаассир бўлур», — демишлар.

Б а й т

Суймагай фазл эгаси жоҳилни,
Жоҳил аҳли улу ма душмандур.

Сукрот ҳаким: «Дунёда энг ҳазар қилинадургон иллат жаҳлдур. Мен жоҳилга ачингонимдек, кўрга ачинмайман, зероки, жоҳилнинг ўз ихтиёри ила қилгон ҳаракати аъмонинг ихтиёрсиз қилгон ҳаракотидан менинг назаримда хунук», демиш. Араблар: «Ажжоҳилу маййитул-аҳё» — нодон киши тирик улук», деюрлар. Бизлар эса «Дўсти нодондан, душмани зийрак яхши», деймиз. Баъзи оқил душманлар бўлурки, кетургон зарарлари нодон дўстларнинг фойдаларидан натижада яхши ва фойдалиқ бўлиб чиқадуру.

Афлотун ҳаким: «Жоҳилнинг яхши нияти фозилнинг хусуматидан зарарлироқдур. Инсон энг юқишлик бир касалдан сақлангони каби жаҳлдан ҳазар қилмаги лозимдур», демиш.

Алҳосил, жаҳолат инсоният номина ярашмагон бир сифат ўлдиғиндан баҳарҳол илм йўлида ҳаракат қилмак,

акли салим соҳибларининг ҳикматли сўзларидан ҳиссанмак, азиз жонимиздан азизроқ (авлодларимизни) жаҳолат ва нодонлик балоларидан қутқормак учун жонимиз борича, кучимиз еткунча чолишмоқимиз лозим ва лобуддир.

Эй, жаҳолат нори бирла ёнди жисми покимиз,
Илмсиз қолдук оёғ остида мисли хокмиз.
Ўсди илму маърифат-ла бошқалар ар-ар каби,
Тарбиятсиз мужмаил монанди занги токмиз.
Жисмин, ахлоқин тузатди нослар, таннослар,
Қир чопон, кўкрак очук, яхтак яқоси чокмиз.
Ғайрилар ташлаб жаҳолат бодасин, ғамдан халос,
Биз эса масти жаҳолат, кўкнори, тарёқмиз.
Айшу ишрат бўлса, ҳар қанча қилурмиз, бемалол,
Диний ишлардан, ибодатдан қочар, бебокмиз.
Дори дунё илм ила пурнур ўлан бир вақтда,
Жаҳл водийсинда ётқондур хотун, эркокмиз...
Жоҳилон билгайми нафъи, судини, эй олимон,
Тобақай яхши-ёмонга етмагай идрокимиз.
Илм яхшими, жаҳолатми — тушунмаймиз ҳануз,
Ақлимиз йўқми бизим, мажнунми ё тентокмиз?..
Басдур, эй Ҳижрон, жаҳолатдан гапурмак шунчалар
Туғри сўз туғанга ёқмайду деган ўрнокмиз.

САФОҲАТ БАЛОСИ

Сафоҳат деб бузук ва ғайри машруъ ерларга сарфи умр ва мол қилмакни айтилуру. Сафоҳат энг ёмон хулқлардан саналгон бир сифати замимадуруки, кишини дучори яъсу надомат этмақдан бошқа шуҳрат ва эътиборини ер ила яқсон қилуру ва ўринсиз ерга сарф қилингон нарсанинги қийматини қайтариб олмоқ мумкин ўлмадиғи (каби) сафоҳат дунёсига исроф қилингон азиз умр ва ҳаётнингда иодасининг имкони йўқдуру. Инсон ҳар ҳолда ўз нафсининг идорасини таъмин қилуб, бахтиёрона бир маишатга кодир

булса, хақиқатан масъулияти инсониясини йўлга солгон булур. Сафоҳат ёлғуз бир оиланинг эмас, бутун бир қавмининг мол ва сарватини маҳв этмакга қодирдур. Ҳатто номус ва фазилатига маҳсус булгон ҳурмат ва риоятини ҳам барбод қилур. Шунинг учун инсон кўрпасига қараб оёғ узатмаса, даромадига қараб харожат қилмаса, иқтисод йўлини риоят қилмаса, нафсининг ёқосини сафоҳат қўлидан қутқаролмас. Мол ва ҳаёт қадрини билмагон ва кўрнамаклик қилгон буладур. Сафоҳат балосига мубтало булгон кишиларнинг бошларига шундай бир қаро кунлар келадурки, «Оҳ, сафоҳат, офатижон, балойи мол экансан!» — деб фиғон қилмак фойда бермайдур. Афсуски, манбаи вужудимиз булгон, ёхуд хақиқий ономиз булган ватанимиз, яъни тупроғимизни озгина баҳога сотуб, пучак пуллар олғонимизга ухшаш, осори атиқаларимизнинг эвазина сохта ашёлара молик ўлдиғимиз каби бисотимизда бор илм ва маърифатимиз, мол ва сарватимизнинг ҳавойи нафсониямиз учун гардкам уруб, бой беруб, кўзимизга зийнатлик либосга уралмиш фоҳиша хотун каби жилвагар ўлуб кўрингон сафоҳат бозоридан бузук ва фасод ишларни сотуб олурмиз.

Ҳосили калом, инсон умриндан бир дақиқасини, молиндан биргина чақасини ўринсиз ва ғайри машруъ ерлардан бирига сарф қилса, бу дунёда хор, охиратда аламлик азобга гирифтор бўлишида шубҳа йўқдур.

Б а й т

Сафоҳат офати жондур жаҳонда,
Сафоҳат биздадур ушбу замонда.
Юқумлик бир мараздандур сафоҳат,
Юқуб ондан туғилур ҳар фалокат.
Сафоҳат маҳв этар умринг, ҳаётинг,
Умид этма сафоҳатдан нажотинг.
Сафоҳат айлағай молингни торож,

Булурсан охири номарда мухтож...
 Берубдур ҳақ сенга жуз ихтиёрий,
 Ризо эрмас бузуқ корингга бори.
 Азиз умрингни ғафлатда кечурма,
 Сафоҳат жомини нафса ичурма...
 Шариат йўлида кил истиқомат,
 Сафоҳат охири ҳасрат, надомат.
 Душун, жони азизинг эҳтиёт эт,
 Мусаффо йўл пайғамбар ортидан кет.
 Сафоҳат уйлама ороми жондур,
 Бутун виждон ила жонга зиёнду.
 Фақирликни пула сотуб олурсан,
 Душунгил, душмана мухтож қолурсан.
 Сафоҳат душмани номусу шонинг,
 Буюк бир офати руҳи равонинг.
 На Ҳижронлиғ фалокатдур сафоҳат.
 Қабоҳатдур, сафолатдур сафоҳат.

ҲАМОҚАТ

Сафоҳат ақл ва маърифатнинг камлигиндан ҳосил бўладургон энг ёмон хулқларнинг биридур. Ҳамоқатнинг маънийи луғавийси балоҳатга яқин ўлдиғиндан баъзи ҳукамо: «Аҳмақларнинг жаҳли мураккаб асҳобиндиндур», демишлар. Аҳмақ кишиларнинг бир ишда ақлий ва нақлий далиллар ила кундуруб бўлмас, ҳамон ўзбилармонлиғларидан айрилмаслар.

Ибн Сино ҳақим: «Очук ва моддий далил ила исбот қилинмағон бир нарсани инкор қилмак асари ҳамоқатдур. Оқил инсон бир масаланинг ҳар бир жиҳатини ўйлар, тадқиқ ва тафтиш қилур, қатъий ҳукм қилмоқда шошмас, маънавий жиҳатини ҳам тушунур. Далилсиз, ҳужжатсиз бир жумланинг қиёсини рад ё қабул қилмак аҳмақликдан ҳисобланур», демиш. Аҳмақлик давосини топмак мушқул бўлгон бир иллатдур. Луқмони ҳақим: «Ҳар бир маразнинг

дафъини ва чорасини топдим, фақат аҳмақлик давосини тополмадим», демиш.

Ҳар бир касалнинг давоси вордур,
Аҳмақ касалининг йўқ давоси.

Сукрот ҳаким: «Аҳмақ киши сукут ила аҳмақлиғини ёпса, ўртача оқиллардан ҳисобланур эди. Лекин аҳмақлик ила сукут иккиси бир одамда жам келмас», демиш.

Ахлоқ уламолари қошинда ҳамоқат жаҳолатдан ёмон-рокдур. Зероки, жоҳилда фақат бир жаҳл бор. Аммо аҳмақда бир неча соҳиб ақлни алдайдургон ёлғон-яшиғ сузлар бўлурки, кўп кишиларни алдаб йўлдан чиқарадур. Жаҳолатнинг давоси илм ўлдиғи каби ҳамоқатнинг дармони ақл ва фикрдур. Инсон ўз нафсига жабр этуб булса ҳам назари диққат ила ибрат кўзини очмак учун саъй ва ғайрат қилса, аҳмақлик балосидан қутилуру. Тарбия назаридан маҳрум бўлгон инсон ҳар вақт фалоқат ва ҳасрат тузоғига тутилуру.

Доруси йўқ, деди ҳукамолар ҳамоқатинг,
Суду зиённи билмагай аблаҳ киёфатинг.
Ҳар ким ўзини билмаса, билгайми ўзгани,
Қайғусина тушунмагай афроди миллатинг.
Жаҳл ўлса бир балодиру, аҳмақ бедаво,
Ҳар иккисидур очғучи аламу ғурбатинг...
Аҳмақ билурми дин ила миллатни қадрини?
Аблаҳ билурми қиймати меҳру муҳаббатинг?

АТОЛАТ

Атолат деб дангаса ва ялқовликни айтилуру. Атолат инсоннинг саодатлигининг зўр офатидур. Танпарварликдан пайдо бўладургон ёмонлик маишат жиҳатидан наслга ҳам таъсир қиладур. Ҳар хил файз ва камолотдан маҳрум қилуб, кишини хор ва залил яшатмак ила баробар умри

сафолат чуқурига ирғитадур. Қиши ҳаёти борича, кучи етканча чолишмақга мукаллифдур. Лекин дунёда ҳар бир саъйдан мақсуд бўлган самара дарҳол ҳосил бўлмайдур. Ҳалво дегон ила оғиз сучимайдур. Шунинг учун саъй ва ғайрат асҳоби ҳар вақт жиддий ҳаракатда бўлуб, доимо саъй, машруъада, сабот ва матонатда шавқ ва завқ ила давом қилурлар. Ҳар бир саъйнинг мукофот ва натижасини кўрмак мумкин бўлса ҳам, ул мукофотнинг зоҳир бўлиши, кўриниши етушгон вақтда маълум бўладур. Масалан, бир дарахтнинг меваси тўрт-беш йил тарбия қилгондан сўнг, мева етушдургони каби бир шогирднинг мактаб ва мадрасада саккиз-ун сана доимий саъй қилгонидан сўнг емиш ва ҳосилоти илмияси зоҳир ва мушоҳида ўлунур. Шунга ўхшаш ҳар ишнинг самараси бир неча вақт чолишмоқ ва саъй қилмак сўнгидан зоҳир ва хувайдо бўлур. Алҳосил, ялқов ва ишсизликга хўй қилгон кишилар дунё ва охирада моддий ва маънавий саодати инсониядан маҳрум ва бебахра қолурлар. Расули акрам набиййи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй аллоҳ! Санга сиғинаман, қайғу ва ҳасратдан, довдираб қолув ҳам ялқовликдан, бахилликдан ва кўрқокликдан, қарз оғирлигидан ҳам одамларнинг устин бўлувиндан (саклагайсан)», — демишлар.

Атолат душмани жондур, ёмондур,
Чақар жисмингни бир афъи йилондур.
Магас қувғин егой ялқовлиғидан.
Ари меҳнат қилур ороми жондур.
Бу дунёга киши ишловга келгон,
Тузук тикмаса косибга зиёндуру.

ХАСОСАТ

Хасосат деб тамаъ ва зиллатни бўйнига юклаб ортуқча ҳирсини дунёга қўймакни айтилуру. Ҳарис ва тамаъга ифрот даражада юз тубан кетгон бахил, қанча шаъну шараф

соҳиби бўлса ҳам нафсининг ёқасини факирона бир ма- заллатдан ва хорликдан қутқаролмас.

Фақир ва муҳтожликдан сақланмак фикри ила ба- хил ва хасислик йўлини тутгон кишилар ақл ва урфон соҳиби саналмаслар. Зероки, хасислик соясида... зўр ха- толарга дучор ўлурлар. Хасис ўлан инсон қанча зиллат ила жам қилгон сарватиндан закот ва ушрини адо қил- макдан ожиз, саодати инсониядан маҳрум бўлуб, жа- зойи абадияга маҳкум бўлур. Ипак қурти пилла ичида ўралуб, ҳаётини маҳв қилур. Қанча меҳнат ва машақ- қат ила ҳосил қилгон ипагидан бошқалар фойдаланур- лар. Шунга ўхшаш хасис инсон мол ва дунё жам қилмак ила ўралуб, овора ва саргардон бўлуб, азиз жонини бошқалар учун фидо қилур. Дунё иззатидан, ҳаёт лаз- затидан бебаҳра кеткони каби вафот вақтидаги надомат- тидан ҳам фойда йўқдур. Расули акрам набиййи муҳта- рам саллоллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Бор дав- лати ила аҳду аёлига торлик қилган кишилар ёмон кишилардур», — демишлар.

Хасислик бирла йиғгон мулку молинг
Ҳамачдек тўплагон ашё, манолинг
Лаҳад кирсанг колур ворисларингға,
Нечук кечкой сени ул кунда ҳолинг
Китобингдан ҳисобни сан берурсан,
Ҳалос ўлмак баъиди эҳтимолинг.

РАХОВАТ

Раховат деб танпарварлик, ғайратсизликни айтилур. Умид ва саъйнинг энг зўр душмани раховатдурки, ҳиссиёт, ғайратпарваронамизни маҳв ва барбод этар. Ва бир неча маъюсона фикр ва хаёлларга дучор ва гирифтор этар.

Ибн Сино ҳаким: «Саъй ва ҳаракат ила ўлмак, мавти мусаммодур. Раховат ила жон бермак, ажали қазодур.

Ғайратсизлик тирик ўлукдан иборатдур. Ўлукларнинг макони тириклар оросида эмас, тупроқ оросидадур», демиш.

Луқмон ҳаким: «Танпарварлик умид ва муваффақиятнинг қувватини кесадургон бир мараздур. Саодати инсониядан маҳрум бўлуб маъюсона яшамак раховат, ғайратсизлик асаридур», демиш...

Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳга сиғинингиз! Фақирликдан ҳам муҳтожликдан, кишига зулм қилмакдан, ўзингизга зулм қилдурмакдан (сақланинг)», — демишлар.

Кишига дангасалик шаън-шарофатми верар,
Ялқов инсон кишига хайру саховатми верар?
«Бўлмагонларга бўлишма», дейдилар боболариз,
Бўлса ғайратсиз агар миллата хизматми верар?

АНОНИЙАТ

Анонийят деб худбин, мутакаббир ва манманликни айтилур. Манманлик жоҳилона кибру ғурурдан пайдо бўладургон энг ёмон хулқларнинг биридурки, кишини ҳар ерда маъюс ва маҳжуб қилур. Керак инсон ўзини оламга тонутмасун, керак бўлса олам ўзини тонуб олсун. Бу сифат эса ёмон хулқлардан ҳазар қилгон кишиларгагина муяссар бўладур. Кеккаюб ўсуб кетгон дарахт яхши мева қилмағони каби кибр ва манманликдан фазилат ҳосил бўлмас. Ахлоқи яхши инсонлар ўзларидаги фазли камолот асарини халойиққа хуш хулқлик ва тавозе ила кўрсатурлар. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ибодатнинг афзали тавозуъдур», — деб, бизларга кибру манманликни қандай зиллат ва хорлик ўлдиғини баён қилмишлар. Алҳосил, кибр ва

манманлик балосига гирифтор бўлгон кишилар каю ерда
бўлса бўлсун, дучори ажзу ҳақорат бўлурлар.

Аозил кибр қилди, бўлди шайтон,
Такабурлик қилурми оқил инсон?
Тавозеъ пеша қил, аслингни қил ёд,
Вужудинг хок эрур, эй одамизод!

АДОВАТ

Адоват деб бировга хусумат ва душманлик қилмакни айтилурур. Адоват виждонни беҳузур қиладургон энг ёмон хулқлардан ўлдиғини инсон яхши билса эди, ҳеч вақт азиз жонини аламлик азобга гирифтор қилмас эди.

Сукрот ҳақим: «Ман душманим бўлгон бир одамга адоват қилмайман. Зероки, менинг адоватим душманимнинг хусуматини зиёда қиладур. Ман адоватга қарши дўстлик ила муқобала қилуб, хусуматнинг муваддатга айландуруб, душман кишиларни ўзимга эл қиламан», демиш.

Афлотун ҳақим: «Дилдаги адоват темирдаги зангга ўхшар. Занг темирнинг еғони каби адоват қалбни азобга соладур», демиш. Ҳазрати Муҳиддин: «Хусумат ва адоватдан қутулмак бировга жабру зулм бўладургон ишдан эҳтиёт бўлмак, душман пайдо қиладургон ҳаракотдан ихтироз қилмак ила бўлардур. Ман ҳеч кимга адоват қилмоқга лузум кўрмадим, чунки ҳозиргача ман ҳеч душманга учрамадим», демиш.

Алҳосил, ёмон хулқларнинг ёмони бўлгон адоват шундай бир ёмон сифатдурки, барча бузук ишларнинг туғуб, катта бўлуб чиқадургон ери адоватдур. Адоват эса нафсониятдан пайдо бўлур. Нафсоният эса фаришталарнинг устоди ўлан азозилга Шайтонур-ражим исмини берган шоёни ихтироз бир сифати замимадур.

Адоват ила нафсоният иккиси тарбиясиз дилга ҳосил бўладургон бир иллоти жисмониядурки, бунинг биринчи

иложи виждон ва инсоф узра ҳақимона тадбир ва ҳаракотимизга боғлидур. Ҳамага очук ва ойдиндурки, адоват дарахти хусумат мевасини чикорур. Агар адоватни кесуб ташлаб, ўрнига мухоласат новдаси уланса ва бу сояда мухаббат ва улфат меваси нишона қилур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Аллоҳ таолони суймаган одам хусумат ва даъвосинда қаттиғлик қилган одамдур», — демишлар.

Адоват балоси бизларни нетди,
Адоват қилма деб ҳақ бизга айтди.
Зидлик қилдук, мол ва давлатлар кетди,
Молдан ўтуб, охир жонларга етди.

НАМИМАТ

Намимат деб сўз юрутмак, чақимчиликни айтилуб.

Наммомлик фасоди ахлоқдан туғуладургон ёмон хуқларнинг биридур. Наммомлик нифоқ ва фасоднинг асоси ўлдиги учун бу ёмон сифатни ўзига маслак қилгон кишилар халқ назарида мунофиқ ёд ўлунурлар. Икки мўмин аросида сўз юругуб, бирининг бирига душман қилуб, икки арога нифоқ ва адоват оташларини солуб, бир-биридан жудо ва хонавайрон қилмакни дилида зарра қадар имон ва инсонияти бор инсонларнинг виждонлари асло қабул қилмаса керак. Баъзи адоват ва ҳасадчи кишилар бировнинг шаънида йўқ сўзларни ифтиро ва бўҳтон қилуб, ул кишини кадр ва обрусини тўкмак ва эътибордан тушурмак ниятида ҳар кимга сўзлаб юрурлар. Мундай кишиларнинг шариятда шаҳодатлари мақбул эмасдур, ҳамда уйдурма сўзларини ҳақиқати билинуб қолуб, бировга қозигон чуқурларига ўзлари йиқилуб, халқ орасида чақимчилик исми ила ёд ўлунуб, тезгина кадр ва эътибордан тушуб қолур. Қалби пок, виждони саломат ўлан инсон бу каби хийла ва тазвирдан тилини тиёр. Чунки мундай фасод ахлоқга мубтало

бўлгон арбоби нифоқ фақат халқ қошида эмас, жаноби ҳақ назарида ҳам суюмсиздур.

Наммом ва ғийбатчи кишилар дарахт илдизига тушкон бузоғбош каби оросида иттифоқ ва улфатнинг ковокини кемуруб, умумий халқ ва миллатнинг яшамоғи учун лозим бўлгон муҳаббат дарахтини емурурлар. Бировни ёмонламак, ёлғон сўйламак, ҳақиқатни беркитмак, мудохана йўлига кетмак, шаръан ҳаром бўлгон ғийбатни иртиқоб қилмак бўладур. Шахсий ғараз ёхуд манфаати шахсияти учун бир кишидан эшиткон сўзини ўз мақсадига мувофиқ бир неча турли маънолар ила бузуб сўйламак зўр айб ва гуноҳдур.

Ҳосили калом, ўз жинсига ёмонлик қилмак ва ёмон сўзлар ила ёд қилмакни одат қилгон кишилардан қочмак ва ҳазар қилмак лозимдур. Расули акрам набиййи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Асҳобимдан бири иккинчисининг сўзин кетурмасун, зероки, ман Сизга садрим саломат, қалбим роҳат улдуғим ҳолда учрамакни суярам, — демишлар.

Ҳукамолардан бири: «Мол ва ашё ўғриларидан кўпроқ одамлар орасидан дўстлик, улфат, муҳаббатни ўғирлайдургон одамлардан сақланмак лозимдур», демиш.

Б а й т

Чақимчилар бузар улфат ҳисорин,
Нифока ўғратур миллатни корин.
Чақимчи тил ёмон аждар тилидан,
Солур жонға аламлик заҳри морин.
Ёмон тил минг тилим бўлғони яхши,
Сочар уммат аро кину никорин.
Ёмон тил соҳибининг душманидур,
Йўкотгай шаъну шавкат эътиборин.

ҒИЙБАТ

Ғийбат деб бир кишининг камчилик ва қусурини орқасидан сўйламакни айтилуp. Ғийбатни сўйламак ҳаром ўлдиғи каби эшитмак ҳам ҳаромдур. Киши ўз нафсига лаззат умиди ила бировни ғийбат қилуб, этини чайнамак гуноҳ, ҳам инсоният номина ярашмагон энг ёмон ахлоқий замималардандур.

Инсон бошқа гуноҳларни нафсининг лаззати учун қиладур. Аммо ғийбат соҳиби лаззат ўрнига ўз бошига ёки бир бошқа кишининг бошига бир бало ҳозирлайдур. Чунки сўз боруб ғийбат қилинмиш кишининг қулоғига етар. Ғазаб қони ҳаракатга кирар. Ғийбатчидан ўч олмак фурсатини пойлар. Шундай қилуб, ғийбат соясида икки мусулмон оросига зўр душманлик тушар. Охири ўлумгача боруб тиралур. Шул тарика ғийбатдан туғулгон адоват чўзулмоқга оид бўлуб, душманлик зўраюб, ўз ороларидаги хусусий жанжоллар ила азиз умрларини уздируб, умумий халқ фойдаси учун ишланадургон миллий ишлардан маҳрум бўлмақлари ила баробар аҳолининг оросидан иттифоқнинг йўқолувиға сабаб бўлуpлар.

Алҳосил, қайси бир миллатнинг оросида бирлик кўтарилуб, нифоқ ва адоват ҳукм сургон бўлса, ул қавмнинг инқироз дунёсига юзлангонлиғи тарих саҳифаларидан маълумдур.

Агар журму гунаҳ бўлсун десанг оз,
Тилингни сақла ғийбатдан кишу ёз.
Қулоқға пахта тик, ғийбат эшитма,
Шикоятчи кишиға бўлма дамсоз.

ҲАҚОРАТ

Ҳақорат деб бир кишининг нафсига, иффатига тегадургон сўзлар ила кадр ва эътиборини тушурмак ниятида

ёмон муомала қилмакни айтилуру. Уламолар диний китобларда: «ташбиҳи зином гуноҳи кабирадур, — бировни ҳақорат қилмак улуғ гуноҳлардандур», демишлар. Лекин бизларнинг оромизда хотун-қизга борушуб, бир-биримизни ҳақорат қилмак одат ҳукмига кирмишдур. Бунинг сабаби ахлоқсизлик, гуноҳ ва савобни фарқ қилмалиқимизнинг самарасидур. Ҳақорат таҳқир қилингон кишининг дилига ўрнашуб, шундай ёмон жароҳатларни очурки, фурсатни ғанимат топуб, ўч ва интиком олмагунча тузалмайдур. Расули акрам набиййи мухтарам афандимиз: «Икки одам бир-бирини сўкса, гуноҳ бошловчига бўлуру. Магар қарши бўлган киши ортуқ кетса, ҳар иккиси ҳам гуноҳда ўртоқ бўлурулар. Яна муъмин қариндошини сўкмак фосиқлик, онлар ила урушмак куфрдур», — демишлар.

Шул хусусда Мирзо Бедил:

Зи ҳарфи но мулойим заҳмати дилҳо машав Бедил,
Ки ҳар жо жинси санги ҳаст, бошад душмани айно.

Таржимаси:

Ёмон сўзлар илан дилларга заҳмат бермагил, Бедил,
Не ерда тошни жинси бўлса, бўлғай шишага душман,—
деб инсонларнинг дилини шишага, ҳақорат ва ёмон сўзларни тошга ташбеҳ қилуб, ёмон сўз кишининг шиша каби нозук дилини парча-парча қиладур, демишлар.

ҚАРИМТАЛИҚ ДУНЕДУР

Мол ва дунёга мағрур бўлиб, ҳар кимга ҳақорат кўзи ила қарагон кишилар тезгина ўзлари ҳам хор ва ҳақоратга дучор бўлурулар. Ҳақорат ва бировни хорламак сўз ва иш ила ўлдиғи каби қалам ва ёзув ила ҳам бўладур. Баъзи

адаб ва тарбиядан маҳрум муҳаррир ва шоирлар бўладурки, дилларига келгон нарсаларни қайтармасдан, ахлоқ ва одобни риоя қилмасдан, халқдан ибo қилмасдан бачча ва жувонлар шаънига мувашшаҳми ёки бир мўмин биродарларнинг ҳақида ҳажв ва истехзоми ёзуб, матбуот ва адабиёт дунёсини ифлос ва мулаввас қилмак ила баробар ўзларига ҳамсуҳбат бўладургон ёшларнинг ахлоқини бузулмоғига сабаб ва намуна бўлурлар.

Кўп ўтурма ёмоннинг суҳбатида,
Пок бўлсанг, сени қилур ифлос.
Кўр, начук офтоб равшандур,
Хира қилса булут, кўруб бўлмас.

ЖИБОНАТ

Жибонат деб кўрқоқ ва юраксизликни айтилуру. Кўрқоқ кишилар ваҳм ва хаёлот асири бўлуб, бир ишни ишламакга жасорат қилолмаслар. Кўрқоқлик энг ёмон хулқларнинг биридур. Чунки кўрқоқ кишиларнинг сўз ва ваъдаларига ишонуб бўлмағони каби йўл ва сафарда ҳам ҳамроҳ бўлмоқ хатодур. Зероки юраксиз кишиларда сабр ва сабот, журъат ва матонат каби яхши сифатлар бўлмайдуру.

Кўрқоқликнинг боши тарбиясизлик ўлдиғи каби охири ўлумдуру. Бирдан бир нарсадан кўрқуб, юраги ёрилуб ўлуб қолган кўрқоқлар ҳам бўлади. Шулу хусусга биз туркистонликлар ҳеч аҳамият бермаймиз. Болаларимизни яхши тарбия қилмаймиз. «Ана ола бўжи келвотди» деб кўрқоқ ва юраксиз қилуб ўстураимиз. Шунинг учун бизларнинг болаларимиз ҳеч нарсага жасорат қилолмайдуругон, кеч бўлса уйдан эшикга чиқолмайдуругон, ҳатто ўзининг соясидан кўрқодуруган, юраксиз бўлуб ўсадур. Булар киши бўлгонда ҳам фойдали ишларни ишловдан маҳрум бўлуб, фақир ва муҳтожликда қолурлар. Бас, кўрқоқлик соясида ўзларига энг бўлмагон юраксиз кишилар дин ва миллатга

буй бўлолмасликлари табиийдур. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайҳи васаллам афандимиз: «Дунёлар йиғдуруб, оҳ-воҳ чекдуруб қайғуга соладурган бахиллик каби, юраги ёрилур даражада кўрқоқлик каби эр кишида бўлган сифатларнинг ёмони йўқдур, яна кўрқоқ савдогар ҳар замон фойдадан маҳрум бўлур. Жасоратли, баҳодир савдогарларнинг доимо ризки ортар», — демишлар.

ҲАСАД

Ҳасад деб бир одамга жаноби ҳақ тарафиндан берилгон неъмат ва давлатнинг заволини тиламакни айтилур. Ғийбат, бўхтон, суъизан каби ёмон хулқлар ҳасаддан туғулур.

Ҳасад ахлоқи замималарнинг энг зарарлигидур. Жаноби ҳақ Қуръони каримда «Ва мин шарри ҳосиден изо ҳасад» деб ҳосиднинг шарриндан ўзига сиғинмоқни амр этмишдир. Ҳукамолар ҳасадни оташка ўхшатмишлар: «Оташ ўзидан-ўзи ёнуб кул бўлғони каби ҳасудларнинг ҳасади ҳасад ўти ила эруб, маҳв ва барбод бўлур», демишлар. Ҳасаднинг ёмонлигининг сабаби аллоҳ таолога қаршу эътироз ўлдиғиндандур. Зероки, ҳасаднинг «Оҳ, фалончининг мол ва давлати, иззат ва саодати менда бўлса, роҳат ва сафони ман сурсам эди», зимниндаги хаёлоти ҳарисонаси жаноби ҳақнинг ўлчаб берган ризкига қаноатсизлигининг нишонасидур. Ҳолбуки, жаноби ҳақ бир неъматни бировга абас ва бекорга ихсон қилмайдур. Бунинг сир ва ҳикмати ўзининг илми азалийсига маълум шайлардандур. Банда ҳасад қилгани ила йўқ, ёрдам қилгани ила бор қилолмайдур.

Алҳосил, ҳасуд доимо яъс ва ҳасрат орасида умргузаронлиғ қилур. Қанча мол ва дунёга молик бўлса, яна ҳасадиндан фароғат ва роҳат юзини кўрмасдан дунёдан кетар. Расули акрам набийи мухтарам саллоллоху алайҳи ва-

саллам афандимиз: «Мўмин ғибта қилур, мунофиқ эса ҳасад қилур», — демишлар.

Ғибта деб бир одамнинг даража ва молини заволини орзу қилмай «кошки мен ҳам шундай бўлсам эди» орзусида бўлмокни айтилуру. Ғибта эса мазмун эмас, мамдуҳ бир сифатдур.

Инсон дунёда яхши ишларга ғибта қилуб, ўрناق олуб, ўзини саодати абадияга эришдируру. Ҳазрати Али: «Ҳасад ҳосиднинг адоватиндан, кибр ва шаҳоватиндан пайдо бўладурган ахлоқи замимадур. Шунинг учун ҳасад доимо азоби руҳоний ичинда яшар. Бир кишининг саодатини кўрган замон ҳасад оташига ёнар, ҳосидга мундан қаттиғ жазо бўлуруму», — демишлар.

Сукрот ҳаким: «Ҳасадчи киши бир он ва бир замон роҳат ва фароғат юзини кўрмас. Дунёда қанча меҳнат ва мусибат бўлса, барчаси ул бечорани ўраб олмишдур», демиш.

Арасту ҳаким: «Дунёда ҳаммадан ҳосиднинг юки оғирдур, чунки ул бечора бутун дунёдаги шод ва масруру одамларнинг қайғуларини ўз устига юклаб юрийдур», демиш. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ҳасад қилувчилар, сўз юритувчилар, ғойибдан хабар бергувчилар мандан, ман ҳам онлардан эмасман», — демишлар.

Б а й т

Бутун бўлмас ҳосиднинг парча нони,
Қуяр ҳосиднинг доим жисму жони.
Ҳасадчи хоҳ фақир ўлсун ва ё бой,
Ҳасад норила ёнгай устухони.
Очар доим куюб маҳсуда ҳосид,
Чиқар тандан азиз руҳи равони.

КИЗБ

Кизб деб ёлгон сўзни айтилуру. Ёлгончи кишиларни каззоб дейилуру. Пайғамбаримиз: «Ал каззобу ло уммати» — ёлгончи менинг умматимдан эмасдуру, — демишлар. Жаноби ҳақ Қуръони каримда «кизбни имони йўқ кишилар сўйларлар», демишдуру.

Оқил ва диёнатлик кишиларга ёлгон сўзлардан тилларини сақламак ила баробар, авлодларини ёлгонга одат қилдурумасдан тарбия қилмаклари энг муқаддас вазифаи инсонияларидуру.

Баъзи ўғриликка одат қилгон ўғрилар бўлуру эмишки, бировнинг молини ўғирламоқға кодир бўлмасалар, ўз молларини ўғирлар эмишлар. Шунга ўхшаш ёшликдан ёлгонга ҳўй қилгон ва ёлгондан лаззат олгон кишилар бировни алдамак гуноҳлигини билсалар ҳам «тарки одат — амри маҳол» мафхуминча тилларини ёлгондан тиёлмаслар.

Баъзи вақтларда ўз оилаларини ҳам вайрон ва паршон қилмакдан тортинмаслар. Ҳеч бўлмаса наммомлик ва муҳоҳана йўлларига икки мўъмин оросига нифоқ ва адоват солуб, ҳатто бутун бир оиланинг бузулишига сабаб бўлурулар. Расули акрам набиййи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Ёлгондан сақланингиз, чунки ёлгон имондан йироқдуру», — демишлар. Пайғамбаримиз фақат уч ерда ёлгоннинг муҳоҳлигини баён қилуб, «бири муҳоҳара замонида, иккинчиси эр ва хотунни ризо қилмоқда, учинчи икки мўъмин орасини тузатмақда ёлгон сўйлов жоиздуру», — демишлар.

Б а й т

Агар қилсак иши ёлгонга одат,
Разолатда яшаб чекғой надомат.
Халойик ичра бўлмас эътибори,
Тегар бошига чуқ санги маломат.

Киминг бўлса агар ёлгончи исми,
Бу исми ўзга бўлмас то қиёмат.
Ишонмас эл ялончининг сўзига,
Агар бўлса сўзи кашфу каромат.

НИФОҚ

Нифоқ деб кишининг олдида бир хил, орқасидан бошқа хил сўзланадургон сўзни айтилуру. Мундай сўзларни сўзловчи икки юзлама кишиларни мунофиқ дейилуру. Баъзи ҳийлакор, кўрнамак, ёлгончи мунофиқлар бўлуруки, манфати шахсиялари учун сизни қурбон қилуру. Ош ва нонингизни емак учун олдингизда изҳори дўстлик ва миннатдорлик қилуб, орқангиздан сирру асрорингизни душманларингизга элгуб, ғийбат ва шикоятингизни қилуб, алардан ҳам ўз нафсига бир ҳисса чиқоруру. Мундай мунофиқлар дўстлик ва иттифокнинг душмани ўлдиғиндан дунёда иззат, охиратда роҳат юзини кўрмаслар. Ҳар вақт инсонлар оросида тўғри сўзлик, оқ кўнгиллик яхши кишилар ўлдиғи каби мунофиқ, икки юзлик кишиларнинг бўлиши табиийдуру. Шунинг учун ҳар ҳолда ақл ва тажриба соясида эҳтиёт узра ҳаракат қилмак, оқ ила қорани, яхши ила ёмонни, дўст ила душманни аюрмак, қалби пок, хулқи тоза, ахлоқи яхши кишилар ила ҳамнишин бўлмак, икки юзлама, ахлоқсиз, ҳаром-ҳаришни фарқ қилмайдургон мунофиқлардан ҳазар қилмак ва жирканмак лозимдуру. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Бир одам икки юзлик бўлса, қисмат кунида тили ўтдан бўлуру», яна «Қайси киши мусулмонлар орасига жудолик солса, биздан эмасдуру», — демишлар.

Б а й т

Мунофиқ ёд ўлунса исми покинги,
Жаҳон бўлгай жаҳим ҳавлнокинги.

Хаётинг ранжишу кулфатда барбод.
Тузалмас то қиёмат бағри чокинг.
Кезарсан дарбадар ғурбат чекиб зор,
Белинга етмагай асло эгокинг.

ТАМА

Тама деб бировдан бир нарса умидвор бўлмакни айти-
лур. Аъзо ва жаворихлари саломат, куч ва қувватлик
кишиларга тама қилмак ҳаром, ожиз ва нотавон, кучсиз
кишиларга мубоҳдур.

Тама балосига гирифтор бўлгон кишиларда номус ва
хаё дегон яхши сифатлар бўлмайдур. Ҳозирги замонда
орамизда тама нони бирла қорин тўйгузадургон кишилар-
нинг ҳисоби йўқдур. Агар буларнинг биридан «биродар,
сани оёғ-қўлинг бутун, танинг соғ, тама қилмак сенга
ҳаром эмасми?» деб савол қилинса, «қандоғ қилай, ота-
бобомнинг касби тиланчилик эди, ман ҳам тама орқасидан
овқот қилурман» деб тамани касбга иснод беруб, турлук-
турлук баҳоналар баён қилур... Шариятда шундай киши-
ларга тама орқасидан касб қилмаклари мамнудир.

Алҳосил, тама нони ила суяги коткон, иш ва касбга
бўйин қўймай, дангаса ва ялқовликка ўргангон ва одат
қилгон кишиларнинг ўзларидан яхшилик умиди ўлмадиғи
каби болаларидан ҳам яхшилик кўриб бўлмайдур. Расули
акрам набиййи мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам
афандимиз: «Киши қўлинда бўлган нарсага кизикма!
Тамадан саклан! Зероки, тама ўзи ҳозир бир факрдур, на-
мозингни адо қил! Сўнгиндан узр истарга тўғри кела-
дурган ишлардан саклан», — демишлар.

Б а й т

Бўлмагил мубтало дучор тама,
Айлар инсони хору зор тама.

Йук килуб ҳиммату қаноатин,
Оладур алдан ихтиёр тама.
Нони миннат учун эгур буйнинг,
Қиладур кўзни интизор тама.
Юздан откай ҳаёу шармингни,
Ғайратинг куйдурар нори тама.
Ҳирси дунё қилади Қорундек,
Ҳотам исминг ютар мори тама.

ЗУЛМ

Зулм деб бировнинг жонига ёки молига зарар еткурмакни айтилар. Жаноби ҳақ бутун ер юзидаги инсонларни ҳуқуқда мусовий — баробар килуб яратмишдур.

Мансаб ва давлатга, куч ва қувватга мағрур бўлиб, бировнинг ҳақиға таарруз ва тажовуз қилмак зулмдур.

Катталикнинг иззати зулм ва тааддида эмас, шафкат ва марҳаматдадур. Кичикликнинг лаззати нафрат ва қаршуликда эмас, садоқат ва ҳурматдадур. Шул хусусда Шайх Саъдий:

Ғами зери дастон беҳур зинҳор,
Бетарс аз забардасти рӯзгор.

Таржима:

Қувватсизлар ғамин еб юр ҳамиша,
Қувватлиқлардан этгил хавф пеша,—

деб кичикларни иззат қил, катталарни ҳурмат қил, аъмолиндаги ҳикмат ва ибратли шеъри балиғасини сўйламишлар.

Дунёда мазлумнинг охидан ўткур нарса йўқдур. Мазлумнинг дуоси ижобатга яқиндур. Қўркмак ва ҳазар қил-

мак лозимдур. Боболаримиз «пичокни ўзинга ур, оғримаса, бошқага ур», демишлар.

Бир киши зулмнинг ёмонлигини билмак учун бошқа бир одам тарафидан ўз нафсига қилинса, чекадургон азобини ўйласа, ёмон фанолики очик маълум бўладур. Ўткон замонлардаги ҳукуматларнинг барпоси адолат ила пойдор ўлдиғи каби, инқироzi ва барбоди ҳам зулм ила пойтахтга етуб ва ул золим ҳукуматларнинг тарих саҳифаларида фақат исмлари қолгонлиғи ҳаманинг маълумотидур. Расули акрам набийи муҳтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам афандимиз: «Эй бандалар! Аллоҳдан қўркингиз, Аллоҳни исми ила онт ичаманки, бир мўъмин бир мўъминга зулм қилса, Аллоҳ таоло қиёмат кунда ул одамдан ўч олур», — демишлар.

Б а й т

Адолат оби ҳаёту ситам эрур зулмот,
Бу зулмат ичра киранларга йўқ ҳаёту нажот.
Ҳазон замони келса, гулистон йўқ ўлгондек,
На ерда ҳукм сурар зулм, маҳв ўлур баракот,
Харобазора дўнур зулм ила билоди обод,
Яшар у манзили вайронада бойқуш, ҳашарот.
Агарчи, шоҳу гадо иккиси ўлур бир гўр,
Қафандан ўзгага етмас бутун кучу ҳаракот.
Ўзингдан ожизу кучсизлара ситам қилма,
Қимикки золим эрур, кўрмагай улуғ даражот.
Ҳазар қил оҳидан, афғонидан у мазлуми(нг),
Бир ох бирла солур бошинга бутун арасот...
Худони ёдида бўл, бўлмагил дил озори,
Элан аллоҳингга, Ҳижрон, талаб қилуб ҳожот.

Котиб:

*Абдулманнон ибн Абдулмажид
(Уйғур)*

ЛУҒАТ

А

Абас — фойдасиз, беҳуда
Авз — вазият
Аврод — одатий иш
Авкот — вақтлар
Адоват — душманлик
Ажз — ожизлик, кучсиз-
лик
Алам — байрок
Ал-он — ҳали ҳозиргача
Аморат — ҳукмронлик
Амри маъруф — шаръий
ишлар
Андалиб — булбул
Анзор — назарлар
Анко — афсонавий куш
Анонийят — гурур, ман-
манлик
Анжак — унча, у кадар
Арасот — майдонлар
Атолат — мутаасиблик
Афъи — заҳарли
Афрод — кишилар
Афъол — ҳаракатлар, ки-
лиқлар
Ахвон — биродарлар
Ахлоф — халафлар, из-
дошлар
Ахтор — хавф-хатар, таҳ-
лика
Ашк — кўз ёш
Аъмол — ишлар
Аъмо — кўр
Афтода — заиф, нотавон
Ақсом — қисмлар
Ағниё — ғанилар, бойлар
Ағёр — душман
Аҳком — ҳукмлар, фар-
монлар

Б

Байд — йирок, узок

Балиғ — нафис, силлик
Балоҳат — аҳмоқлик
Бан — мен
Бани башар — бутун ин-
соният
Басит — содда, оддий
Бако — боқийлик
Биватмоқ — ўйнатмоқ
Бинг — минг
Бод — шамол, ел
Бузан — бузган
Бузов — бузоқ
Бунлар — булар
Буррон — кескир
Бурҳон — далил
Бухл — бахиллик

В

Васиъ — кенг
Васила — восита
Викор — оғирлик, улуг-
ворлик
Вожиб — бажарилиши
зарур, мажбурий
Воркан — бор экан
Воқиф — хабардор
Вукур — чидамлилик,
бардошлилик

Г

Гардиши даврон — дав-
рон айланиши
Гардун — фалак
Гириҳ — қийинчилик
Гунаш — қуёш
Гуша — бурчак, хилват

Д

Даражот — даражалар
Дариг — афсус

Дароз — узун
Даст — кўл
Дастор — салла
Даҳан — оғиз
Даҳр — дунё
Дафъ — қайтариш
Диёнат — софлик, дин-
дорлик
Диру дарвоз — узундан
узок
Донанда — билимдон
Доруломон — тинчлик уйи
Дунмоқ — айланмоқ

Ж

Жайб — чўнтак
Жамод — жонсиз табиат
(тош тупрок)
Жаҳд — тиришиш,
астойдил уриниш
Жаҳл — билимсизлик, но-
донлик
Жаҳолат — жоҳиллик,
нодонлик
Жибонат — кўрқоқлик,
қатъиятсизлик
Жидда — тиришиш, саъй-
ҳаракат
Жинон — жаннат
Жовидон — абадий, дои-
мий
Журм — гуноҳ
Жухҳол — жоҳиллар, но-
донлар

З

Забон — тил
Забт — кўлга олиш,
эгаллаш
Забун — ожиз, нотавон
Завол — йўқ бўлиш, сў-
ниш
Зако — зеҳнлилик, зий-

раклик
Залил — хор, фақир, ту-
бан
Залиллик — хорли, ҳа-
қирлик
Замима — ёмон, ёмон-
лашга лойиқ
Зиллат — хорлик
Зинда — тирик
Зироат — экин, дехқон-
чилик
Зокир — ёд қилувчи, тил-
га олувчи
Золдивор — палак, палос
Зоҳир — кўриниб турган,
ошкор
Зоҳиран — кўринишда
Зуннор — бутпарастлик
чилвири
Зухду тақво — шайхлик-
тақводорлик

И

Идёл — идеал
Иқтисоб — касб, одат
Илҳон — хонишлар, сай-
рашлар
Имдод — мадад
Иноят — меҳрибончилик
Инс — инсон, одам жинси.
Инъият — инсоният
Иншод — таъриф этмоқ
Иода — қайтиш
Иртиқоб — киришиш
(ёмон ишга)
Иршод — йўлламоқ
Ислоҳ — тузатиш
Истиҳбоб — севиш, маъ-
қуллаш
Итоат — бўйсунуш
Ифрот — ҳаддан ошиш
Ифтиро — бўҳтон, тухмат
Иктидор — кодир бўлиш

Иқтизойи чарх — давр та-
лаби

Иҳтироз — сақланиш

К

Кабир — катта, улуғ
Кавсари жинон — жаннат
чашмаси

Кавда — сим, темир

Каззоб — ёлғончи

Калима — сўз, нутқ

Калом — сўз, гап

Камол — тўлалик, мукам-
маллик

Канъон — вилоят номи

Қас — киши, шахс

Қасир — кўп, мўл

Қасолат — сустлик

Қахф — ғор

Қизб — ёлғон

Қин — душманлик, кўрол-
маслик

Қирдор — қилмиш

Қом — тилак, мақсад

Қор — иш

Қоҳиш — камсуқум, қий-
налган.

Қўлмак — кўйлак

Қушиш — ҳаракат қи-
лиш, тиришиш

Қўҳан — қўҳна дунё

Қўҳистон — тоғлик

Л

Лаъл — қизил рангли,
қимматбаҳо тош

Лафз — сўз

Лаҳжа — шева

Лисон — тил

Лисони ҳол — ҳолатнинг
фикрмаъно англатиши

Лобид — мажбурий

Лутф — илтифот, марҳа-
мат

М

Мавсуф — мақталган

Мавт — ўлим

Мавти мусаммаъ — муно-
сиб ўлим

Магас — чивин

Ма дфун — кўмилган,
дафн этилган

Мазаллат — хорлик, ту-
банлик

Мазийят — ортиқлик, зи-
ёдлик

Мазмум — ёмонланган,
нафратли

Мазҳаб — йўл, таълимот,
маслак

Мажруҳ — жароҳатли

Мажус — бутпараст

Маишо — айш

Малак — фаришта

Маломат — ёмонлаш,
айблаш

Малул — қайғули, ғамгин

Мамдуҳ — мақтовли,
мақташга лойик

Мамнуъ — ман этилган,
тақиқланган

Мамот — ўлим, вафот

Марги муфожо — ногаҳо-
ний ўлим

Мард-зан — эркак-аёл

Мариз — дард, иллат

Мардум — одамлар

Мартаб — рутба, мансаб

Машруъ — қонуний, рух-
сат этилган

Масмум — заҳарланган

Масрур — хурсанд, шод

Масъуд — бахтли, сао-
датли

Маъжун — дори

Маъоз илло — ажаблан-
ганда
айтиладиган сўз
Маъсият — гуноҳ
Мафхум — фаҳмланган,
тушунилган
Маҳв — йўқолиш, битиш
Маҳд — бешик
Маҳжуб — уятли
Маҳжур — хижронда
қолган
Маҳдин Исо — ҳақиқат
ҳимоячиси маъносида
Маҳкум — ҳукм қилинган
Мағмум — ғамгин
Маҳу сол — ою йил
Модар — она
Молояъни — маъносиз,
мазмунсиз
Мор — илон
Моян зилли илоҳ — бахт-
саодат асоси
Мубаййин — баён этилган
Мубоҳ — рухсат этилган
иш
Муваддат — дўстлик, ўр-
тоқлик
Мувозана — ўлчов
Мудоҳана — хушомадгўй-
лик, лаганбардорлик
Мукаллаф — таклиф
этилган, бурчдор
Мулаввас — ифлослан-
ган, палид, мурдор
Мунаввар — равшан
Мунис — дўст
Мунислик — дўстлик, ўр-
тоқлик
Мункир — инкор этувчи,
тонувчи сўз
Мурид — талаб этувчи,
истовчи
Мурофил — тортиш

Муршид — йўл кўрсатув-
чи
Мусаххар — фатҳ этил-
ган, бўйсундирилган
Мусовот — тенглик, баро-
барлик
Мусоҳиб — ҳамсуҳбат,
дўст, улфат
Мустаҳик — муносиб
Мухоласат — самимий-
лик, самимият
Мушоҳада — кўз билан
кўриш
Мухотиб — хитоб қилувчи
Мухотаб — хитоб
Муқобала — қарши ке-
лиш
Муҳиб — севувчи, дўст
тутувчи
Муҳандис — инженер
Муҳлик — ҳалокатли

Н

Надомат — пушаймон
қилиш
Назоҳат — софлик, нук-
сонсизлик
Назофат — тозалик, пок-
лик
Навҳа — нола
Нажиб — олижаноб
Намимат — чақимчилик
Наммом — чақимчи
Нанг — уят, номус
Насим — шабада
Нафси аммора — ёмон
йўлга бошловчи нафс
Нисён — унутиш
Ниқор — гина, душман-
лик
Нор — ўт, олов
Нослар — кишилар

Ночизона — арзимас
Нўлдиғчи — нима бўли-
шини

О

Олат — асбоб, қурол
(қуплиги — олот)
Ол (ал) — қўл
Олой — дружина
Ориф — билувчи
Осор — белгилар, нишо-
налар
Осуда — тинч, ташвишсиз
Офият — соғлик, омонлик

П

Пиуба ғафлатгў — лава-
шанг
Пунжа — пеша, одат

Р

Раб — худо
Раббоний — худога ман-
суб
Равзан ризвон — жаннат
боғи
Ражо — умид, тилак
Разолат — пасткашлик,
тубанлик
Ранж — машаққат, меҳ-
нат
Рафиқ — дўст
Раховат — танпарварлик,
дангасалик
Ризвон — жаннат
Риёзат — қийинчилик, ма-
шаққат
Риоят — эътиборга олиш
Ришта — ип
Рифъат — юксаклик
Реша — томир
Робитан электриқия —
электр тармоғи
Рожеъ — қайтмоқ

Роммол — фолбин
Роҳ — йўл
Руё — туш, хаёл

С

Сабзозор — майсазор
Сабоҳ — тонг
Сабоҳи ҳалул — тонг
ёриши
Сабоват — ёшлик, навқи-
ронлик
Савқ — одат, табиат
Сад — девор
Сайд — ов
Сайёд — овчи
Салоҳ — ободлик, яхши-
лик
Салаф — илгари ўтганлар
Самар — мева
Сангин — тошдан ясалган
Сарват — бойлик
Саршор — лиммо-лим
Сарфароз этмоқ — шод
этмоқ
Сару по — бошдан-оёқ
Сас — овоз
Сафолат — пасткашлик,
хасислик
Сафоҳат — ақлсизлик,
нодонлик
Сафҳа — саҳифа
Саҳоват — сахийлик, қў-
ли очиклик
Саъй — ғайрат, ҳаракат
Саҳоб — булут
Сийна — бағир
Силоҳ — қурол-аслаҳа
Сироят — юқиш, таъсир
килиш
Соил — сўровчи, тиланчи
Сомеъ — тингловчи
Сонким — ўйлаким
Субҳ — тонг

Суъизан — қасд, ҳақорат,
ёмонлик қилиш
Сузон — куйган
Суйи само — осмон томон

Т

Таадд — зулм қилиш,
эзиш
Таайиш — шодлик, ро-
хатланиш
Таарруз — қаршилик кур-
сатиш
Таассуб — фанатизм, му-
таасиблик
Табъ — дид, нашр.
Тавозеъ — одобилик
Тавфик — мадад
Тадовиъ — даволаш
Тажовуз — чегарадан
ўтиш
Тазвир — фириб, алдаш
Талх — аччик
Тама — очкўзлик
Тамаддун — маданият
Таназзул — тубанланиш
Тараддуд — иккиланиш
Тарқа — тариқа
Ташбиҳ — ўхшатиш
Тафрит — суслик
Таъмир — тузатиш, қайта
яратиш
Тағофул — билиб билмас-
ликка солиш
Таҳаммул — тоқат, чидам
Таҳдид — кўрқитиш
Таҳлика — хавф-хатар
Тельод — санамок
Тибб — медицина, табиб-
лик илми
Тиждорит — савдогарлик
Тир — ўк
Тифл — гудак
Тобикий — қачонгача

Тужжор — савдогарлар
Турпо — тупрок
Туъма — лукма
Туфанг — милтик
Тугунчи — темирчи

У

Уламо — олимлар
Улум — илмлар
Улвият — инсоний улуғ-
лик
Уми — она
Уммат — кишилар тудаси,
пайғамбарга тобе кишилар
Уммул хабоис — ёмонлик-
ларнинг онаси
Умрон — ободонгарчилик
Умур — ишлар
Уён — уйғон
Уёғ — уйғонган
Ушр — ўндан бир

Ф

Фавзи нажот — кутулиш,
нажот топиш
Фано — йўқлик, фонийлик
Фардо — эрта
Фарроши хоб — уйқу тў-
шагини солувчи
Фасод — бузилиш, бу-
зуклик
Фасоҳат — ёқимли, чи-
ройли сўзлаш
Фатво — шарият қонун-
ларига мувофиқ курсатма
Фатонат — ўткир зехнли-
лик, зийраклик
Фатрия — камайиб бо-
рувчи
Фатҳ — забт этиш, эгал-
лаш

Факир — камбағал, каш-
шок
Фахманда — тушунувчи
Фирдавс — жаннат
Фиръавин — қадим Миср
подшоҳлари унвони
Фиск — бузуклик, ахлоқ-
сизлик
Фикҳ — диний қоидалар-
га доир ҳуқуқ илми
Фозил — фазилат эгаси
Фосид — бузук
Фоҳиш — ёмон ишлар қи-
лувчи
Фунун — фанлар

Х

Хам — эгилган, букилган
Хандон — кулувчи, шод,
хурсанд.
Хирад — ақл
Хирадманд — ақл эгаси
Хоб — уйқу
Хок — тупроқ
Хоксор — тубан, паст
Холик — яратувчи
Хома — қалам
Хонумон — уй-жой
Хор — тикан
Хори муғилон — сахро ти-
кани
Худбин — такаббур
Хун — қон
Хурофот — уйдирма
Хуш — яхши, маъқул
Ху — хулқ

Ч

Чалма — салла
Чарх — дунё
Чархи кажрав — тескари
дунё
Чашм — кўз
Чолишмоқ — ишламоқ,

меҳнат қилмоқ
Чоҳ — чуқур, кудук
Чуғз — бойўғли
Чух — куп
Чўжук — бола

Ш

Шаб — кеча
Шаб-рӯз — кеча-кундуз
Шаби торак — қоронғи
кеча
Шажар — дарахт
Шажи — шижоатли, бо-
тир
Шай — иш
Шарорат — ёмонлик, яра-
маслик
Шафи — воситачи; ҳимо-
ячи
Шафоат — восита бўлиш
Шақоват — ярамаслик,
ёмонлик
Шаҳодат — гувоҳлик
Шиддат — қаттиқлик,
оғирлик
Шижоат — ботирлик, дов-
юрақлик
Шикаста — синик, кўнгли
озори топган
Шикам — қорин
Шиква — шикоят
Шир — сут
Шомил — тегишли
Шом — кечқурун, қорон-
ғилик тушган пайт

Э, Я

Этмаз — этмас
Эскимӯс — эскимос
Явм — кун

Ў

Ўсонмоқ — безмоқ, зе-
рикмоқ
Ўтонмоқ — уялмоқ

